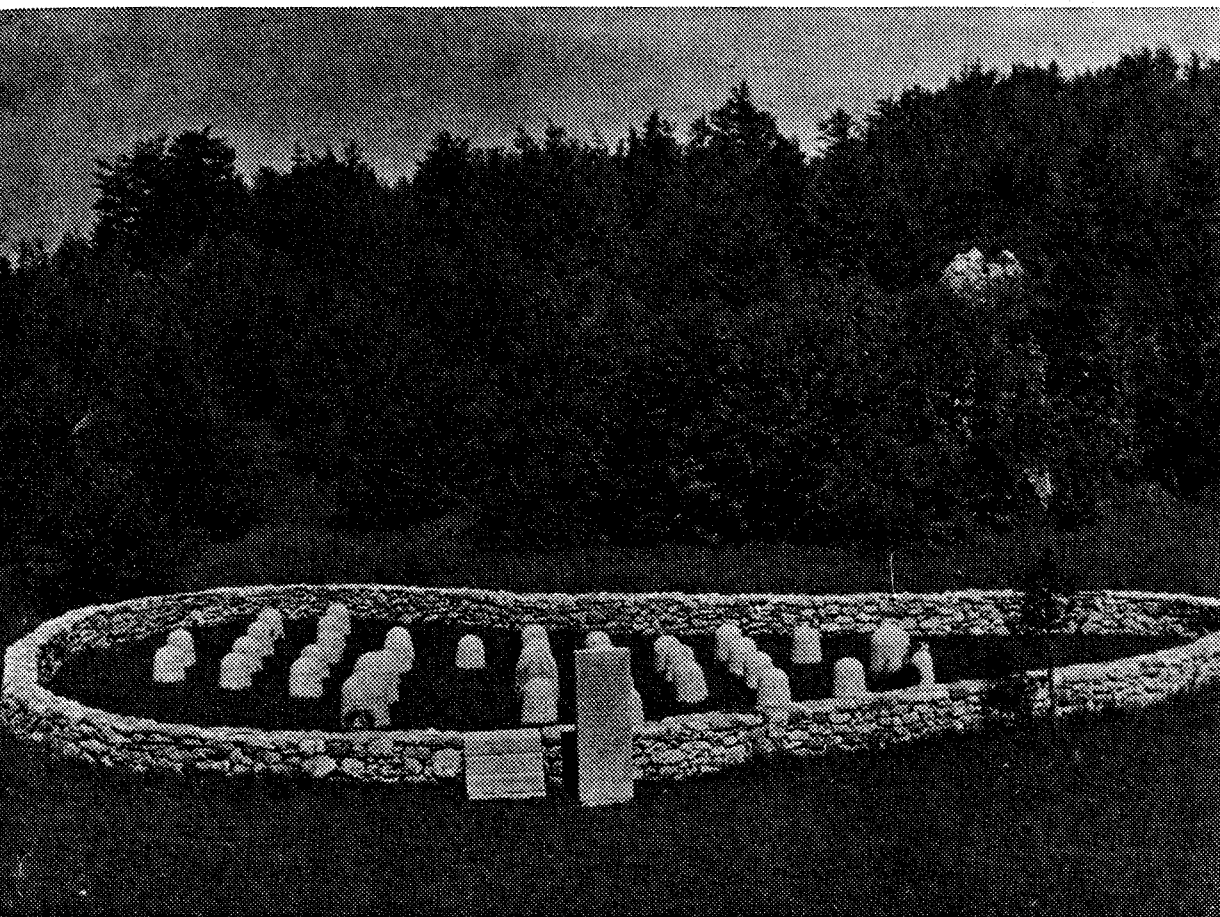

BOREC

1973

Kočevski zbor, AVNOJ in sedanja ustavna ureditev Jugoslavije

Svetovni tisk o drugem AVNOJ

Moralna in humana vsebina AVNOJ med prvim in drugim zasedanjem

Zlom Italije in nemška ofenziva na Dolenjskem

Književnost narodnoosvobodilnega obdobja in njeni stiki s tujino

11

revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Glavni odbor Zveze borcev Slovenije

Izdaja: Zavod Borec

Uredniški svet: dr. Aleš Bebler, Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Rudi Janhuba, Ljuban Jakše, Franc Konobelj-Slovenko, dr. Lojze Krakar, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, Tone Svetina, Črtomir Šinkovec, dr. Julij Titl, Vera Visočnik, Zima Vrščaj, Milan Ževart

Uredniški odbor: Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Ljuban Jakše, Ivan Križnar, Radko Polič (predsednik), dr. Miro Stiplovšek, Črtomir Šinkovec (gl. in odg. urednik), Zima Vrščaj

Uredništvo sprejema sodelavce vsak delovni dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 577 **Dr. Ivan Kristan:** Kočevski zbor, AVNOJ in sedanja ustavna ureditev Jugoslavije
- 583 Svetovni tisk o drugem AVNOJ
- 585 **Milan M. Miladinović:** Moralna in humana vsebina AVNOJ med prvim in drugim zasedanjem
- 594 **Črtomir Šinkovec:** Obisk na Vojščici, pesem
- 595 **Anton Štampohar:** Zlom Italije in nemška ofenziva na Dolenjskem
- 605 **Franci Strle:** Znanilec oboroženega boja z Ostrožnega brda
- 617 **Emil Cesar:** Književnost narodnoosvobodilnega obdobja in njeni stiki s tujino
- 629 **Maks Zadnik:** Kdo je bil major na belem konju?
- 632 **Tone Seliškar:** V naročju njenem, pesem

Likovna umetnost

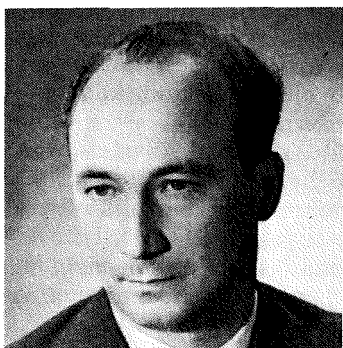
- 633 **Dr. Ivan Sedej:** Slikar Ivan Čargo

Književnost — Ocene

- 636 **Slavko Rupel:** Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem
- 637 **Benjamin Gracer:** Pesem je svetloba
- 638 **Dr. Ivan Sedej:** Milan Kumar: Kovane mreže
- 639 **Slavko Rupel:** Prežihov Voranc: Deveta knjiga zbranega dela
- 640 Prejeli smo v oceno

Slika na naslovni strani ovitka: Partizansko pokopališče na Vojščici pri Vojškem, kjer je pokopanih 305 partizanov šestih narodnosti

Naročila in reklamacije pošljite upravi na naslov: Zavod Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 502-61806-250-514. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Kočevski zbor, AVNOJ in sedanja ustavna ureditev Jugoslavije

Izgrajevanje

**ljudske
oblasti**

Dr. Ivan Kristan

Dva vzroka sta, da ponovno govorimo o Kočevskem zboru in o AVNOJ: trideseta obletnica teh dveh dogodkov in pa priprave na sprejem nove ustave SFRJ in ustave SR Slovenije. Predvsem zaradi slednjega aktualnega vidika, tj. pripravljanja ustavne ureditve v novih ustavah je potrebno ponovno poudariti pomen obeh zgodovinskih dogodkov, ugotoviti povezanost med njima in sedanjim trenutkom ter ugotoviti, kateri tedaj postavljeni temelji so danes še vedno aktualni in kako se ti temelji vgrajujejo v naš sedanji družbeni razvoj.

Zakaj postavljamo Kočevski zbor in AVNOJ pomensko v isto vrsto. To delamo zato, ker sta oba dogodka izjemnega, rekli bi enkratnega zgodovinskega pomena za slovenski narod oziroma za vse jugoslovanske narode. Kočevski zbor je pomenil za Slovence isto kot AVNOJ za vse jugoslovanske narode. Če je tako, tedaj bi torej kazalo spregovoriti nekaj besed: prvič o Kočevskem zboru, drugič o AVNOJ in tretjič o tem, kako se takrat postavljeni temelji vgrajujejo v sedanjo ustavno ureditev.

I

O pomenu Kočevskega zbora je bilo že na samem zboru pa tudi pozneje ob posameznih obletnicah in v publicistiki izrečenih zelo veliko misli.¹ Izmed številnih vidikov glede pomena Kočevskega zbora bi po našem mnenju morali poudariti njegov pomen zlasti z *naslednjih treh vidikov*:

- Prvič — izgrajevanje slovenske države.
- Drugič — razčiščevanje odnosa do prejšnje oblasti.
- Tretjič — vzpostavljanje federativne zveze z drugimi jugoslovanskimi narodi.

S Kočevskim zborom se je začela uresničevati desetletna in stoletna težnja slovenskega naroda *po državni samostojnosti in neodvisnosti*. V razglasu Kočevskega zbora so zapisali, da je »Slovenski narod prvič v zgodovini vzel krmilo svoje usode v lastne roke« in da je s tem »končno veljavno stopil v krog suverenih narodov«.

¹ Izvirne misli, ki so jih na zboru izrekli med drugim Josip Vidmar, Edvard Kardelj, Zoran Polič, Boris Kidrič in drugi, najdemo v brošuri »Zbor odposlancev slovenskega naroda«, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1953.

Na Kočevskem zboru so odposlanci slovenskega naroda od 1. do 3. oktobra 1943 sredi težkega osvobodilnega boja odločali o predstavnštvu in vodstvu slovenskega narodnoosvobodilnega boja in o organih ljudske oblasti slovenskega naroda v času narodnoosvobodilne borbe. Jasno je bilo povedano, kdo predstavlja slovensko narodnoosvobodilno gibanje in kdo izvršuje oblast v Sloveniji v času narodnoosvobodilne borbe:

1. Slovensko narodnoosvobodilno gibanje predstavlja *Osvobodilna fronta slovenskega naroda*. Osvobodilna fronta je edini zakoniti predstavnik slovenskega naroda.

2. *Plenum* osvobodilne fronte slovenskega naroda je hkrati *slovenski narodnoosvobodilni odbor* in kot takšen najvišje predstavništvo slovenskega naroda v vojnem razdobju.

Takšno vlogo je Osvobodilna fronta v tedanjem obdobju že lahko imela, ker je iz prvih koalicijskih začetkov že davno prerasla v enotno vsenarodno osvobodilno gibanje.² Ker je bila Osvobodilna fronta vsenarodno osvobodilno gibanje, je bilo razumljivo, da je lahko *edino iz tega vsenarodnega osvobodilnega gibanja rasla nova ljudska oblast*.

Zato je bila Osvobodilna fronta po svojem značaju na eni strani politično osvobodilno gibanje slovenskega naroda in hkrati nosilka nove ljudske oblasti.³

Sicer je ta dvojni značaj Osvobodilne fronte bil zanjo značilen že od vsega začetka njenega delovanja, saj se je vrhovni plenum OF že septembra 1941 hkrati konstituiral tudi v slovenski narodnoosvobodilni odbor in je v tej vlogi opravljal funkcije najvišjega organa oblasti v Sloveniji med NOB. Vendar pa takrat vrhovnega plenuma OF oziroma narodnoosvobodilnega odbora niso sestavljali izvoljeni predstavniki, ampak so ga sestavljali predstavniki vseh političnih skupin, ki so bile združene v Osvobodilni fronti.

Tedaj pa je v Kočevju prišlo do sklicanja Zbora odposlancev slovenskega naroda, ki so bili demokratično izvoljeni in so bili tako poklicani, da odločajo o najpomembnejših vprašanjih prihodnosti slovenskega naroda.

V dokumentih Kočevskega zbora pa je na prvem mestu poudarjeno, da je zbor odposlancev slovenskega naroda »v slovenski narodni zgodovini prvi demokratično izvoljeni, iz ljudskih predstavnikov obstoječi zbor«. S tem ko je Kočevski zbor izvolil slovenski narodnoosvobodilni odbor oziroma plenum osvobodilne fronte, smo dobili demokratično izvoljene najvišje organe naše oblasti oziroma revolucije in s tem so bili postavljeni temelji slovenske državnosti.

To je razumljivo zahtevalo, da izrazimo tudi svoj *odnos do bivše oblasti*. Kočevski zbor je odrekel londonski vladi pravico zakonitega predstavnika slovenskega naroda in je kot zakonite predstavnike priznal izvršni odbor osvobodilne fronte in AVNOJ.

S tem ko so bili postavljeni temelji slovenske državnosti, se je končno začelo uresničevati *načelo samoodločbe* slovenskega naroda, to je samoodločbe kot politične pravice, ki pripada slehernemu narodu. Toda pomembno je predvsem vprašanje, na kakšen način smo Slovenci začeli uresničevati svojo pravico do samoodločbe in v čem smo videli poroštvo njenega uresničevanja.

Zasluga osvobodilne fronte na čelu s komunistično partijo je, da smo samoodločbo uresničili *na edino zgodovinsko realen način*, ki lahko zagotovi prihodnost Slovincem kot narodu, to je s sklenitvijo federativne zveze z drugimi jugoslovanskimi narodi.

² V tem pogledu je zlasti pomembna tako imenovana »Dolomitska izjava«, ki so jo v začetku leta 1943 podpisali predstavniki KPS, slovenskega sokolstva in krščanskih socialistov. Glej zbirko: Makso Šnuderl: »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, Ljubljana 1949.

³ Na Kočevskem zboru sta o tem govorila zlasti Zoran Polič in Boris Kidrič. Glej brošuro: »Zbor odposlancev slovenskega naroda« — stran 116 in 145.

Težnja po nacionalni samostojnosti in graditvi lastne državnosti se je nujno dialektično povezovala in prepletala s težnjo po federativnem povezovanju z drugimi jugoslovanskimi narodi, s katerimi so Slovenci življenjsko povezani.

Razen tega se je z reševanjem *nacionalnega vprašanja povezal razredni interes* delavskega razreda. To je tista pot, ki jo je že svoj čas imel v mislih Ivan Cankar, ki je bodočnost slovenskega naroda videl na eni strani v tem, da bo nosilec oblasti postal delavski razred in na drugi strani, da se bodo Slovenci povezali z drugimi jugoslovanskimi narodi v federacijo. O povezovanju razrednega in nacionalnega interesa pa je v zvezi s slovenskim narodnim vprašanjem že pred vojno obširno pisal Edvard Kardelj — Sperans.⁴

Kočevski zbor je torej eden najpomembnejših mejnikov v zgodovini slovenskega naroda, pravzaprav začetni zgodovinski mejnik v izgrajevanju slovenske državnosti in uveljavljanju načela samoodločbe slovenskega naroda.

II

Glede tega je pomen drugega zasedanja AVNOJ (v Jajcu 28. in 29. novembra 1943) enak pomenu Kočevskega zbora. Pri AVNOJ je prav tako šlo za to, da so bili na njem postavljeni temelji in ogrodje nove jugoslovanske države in da je z njim prišlo do rešitve nacionalnega vprašanja jugoslovanskih narodov, in sicer na ta način, da je bil sprejet sklep, da bo Jugoslavija federacija.

Drugo zasedanje AVNOJ je bilo *nujno potrebno* spričo tedanjih notranjepolitičnih razmer in pa zunanjepolitičnega položaja, zlasti razmer na fronti (ena izmed članic fašistične osi, to je Italija, je kapitulirala, zavezniki so se izkrcali v Italiji, rdeča armada je žela uspehe na vzhodni fronti), kjer se je že kazal začetek konca fašistične vojne avanture. Zato je bilo potrebno pripraviti dokončno državnoopravno ureditev razmer v Jugoslaviji. Hkrati pa je bilo računati, da bo begunska vlada oziroma nosilci bivše oblasti poskušala v takšnih razmerah storiti vse, da bi si ponovno pridobila pozicije oblasti, ki jih je zgubljala doma v Jugoslaviji.

Ljudsko oblast, ki se je začejala graditi pri nas z ustanavljanjem prvih narodnoosvobodilnih odborov oziroma v Sloveniji terenskih odborov osvobodilne fronte, je bilo treba torej formalnopravno utrditi.

To je bilo nujno, če smo na eni strani hoteli *zavarovati pridobitve revolucije* in na drugi strani ohraniti svojo *samostojnost in neodvisnost* v urejevanju prihodnje ureditve v Jugoslaviji.

Če tega ne bi storili takrat, bi o tem odločali v imenu nas in namesto nas drugi, seveda s stališča njihovih interesov, deloma pa verjetno s stališča interesov nosilcev bivše oblasti, s katerimi so bili (zahodni) zavezniki še vedno tesno povezani. Zaveznikom ni bilo takrat pri srcu, da bi vodstvo osvobodilne borbe in revolucije v Jugoslaviji samostojno dokončno urejalo odnose v Jugoslaviji. To je bilo očitno že v primeru prvega zasedanja AVNOJ v Bihaču, ko prav zaradi nasprotovanja zaveznikov nismo AVNOJ proglasili za najvišje predstavniško telo jugoslovanskih narodov.

Vendar pa so se v času II. zasedanja AVNOJ razmere že toliko spremenile, da je bilo mogoče postaviti najvišječasne organe oblasti in določiti temelje bodočega urejevanja in bodočega razvoja Jugoslavije, čeprav so zavezniki temu še vedno nasprotovali.

V notranjepolitičnem pogledu je bilo takrat odločilno zlasti to, da se je nova ljudska oblast, ki so jo v njenih temeljih predstavljali narodnoosvobodilni odbori, že tako utrdila, da ni bilo sploh nobene možnosti več, da bi se

⁴ Glej Kardeljevo študijo iz leta 1938 »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja« zlasti stran 343 in 378.

lahko vrnili na staro. To pomeni, da je takrat prišlo do odločilnega preloma z bivšo oblastjo. Nosilci bivše oblasti so takrat svoje pozicije oblasti doma že izgubili.

Odločilni moment je nedvomno bil ta, da so se nosilci prejšnje oblasti *zaradi razrednih interesov* postavili na stran okupatorja in to v upanju, da jim bo okupator v primeru njegove zmage vrnil oblast. Ta računica, ki je temeljila na razredni koristi buržoazije pa je bila že od vsega začetka napačna. Zaradi tega prejšnjim oblastnikom tudi ni pomagalo prikrito in odkrito vojaško sodelovanje s sovražnikom. Tudi v tej bitki so bili nosilci prejšnje oblasti poraženi.

Tito je v svojem znanem poročilu na petem kongresu komunistične partije Jugoslavije o tem zapisal: »Buržoazni razred v Jugoslaviji se je torej ne samo diskreditiral pred ljudstvom zaradi svoje nesposobnosti in izdajstva v vojni, marveč je izgubil bitko tudi v oboroženem boju proti ljudstvu.«⁵

AVNOJ je bil torej odločilnega pomena za nadaljnji samostojni razvoj Jugoslavije, za njeno neodvisnost. Od II. zasedanja AVNOJ so zavezniki dejansko začeli upoštevati novo ljudsko oblast in njeno vodstvo in so se začeli odvrčati od kraljeve begunske vlade. To je bila posledica izrednega mednarodnopravnega odmeva, ki ga je imelo II. zasedanje AVNOJ.

Zato predstavljajo sklepi II. zasedanja AVNOJ začetek *samostojne in suverene poti jugoslovanskih narodov*.

To se je po svoje značilno pokazalo v sporazumu, ki ga je sklenil NKOJ septembra 1944 z rdečo armado, ko je le-ta prišla na naše meje. Sovjetska armada takrat ni enostavno vkorakala na naše ozemlje kot na vsa druga okupirana ozemlja, ki jih je zasedel nemški okupator, ampak je za dovoljenje, da sme vkorakati na naše ozemlje, prosila našo vlado, to je nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ). To pa je pomenilo de facto priznanje obstoja nove oblasti v Jugoslaviji in priznanje njene samostojnosti in neodvisnosti.⁶

III

Ko gledamo na Kočevski zbor in na AVNOJ z današnje perspektive, ko formuliramo na novo odnose v naši federaciji, prihaja njun zgodovinski pomen še bolj do izraza in njuna medsebojna povezanost je še bolj očitna.

Izhodišča Kočevskega zbora so danes prav tako aktualna, kot so bila takrat. Pravica do samoodločbe slovenskega naroda ni zastarela in prav tako ni zastarel način njene realizacije, to je federativna povezanost z drugimi jugoslovanskimi narodi v novi Jugoslaviji kot skupnosti prostovoljno združenih in enakopravnih narodov.

Druge izbire ni bilo takrat, ko smo začeli skupni boj za osvoboditev, in danes tudi ni druge izbire.

Garancijo za svoj narodnostni obstoj in za svojo samostojnost lahko Slovenci iščemo samo v federativni zvezi z drugimi jugoslovanskimi narodi. Vendar pa to spoznanje ne velja samo za Slovence, ampak velja za vse jugoslovanske narode, kajti vsak izmed njih bi bil izpostavljen realni nevarnosti, da zgubi samostojnost in neodvisnost, če bi ostal sam zase.

In prav v tem pogledu se ideje Kočevskega zbora in AVNOJ najtesneje prepletajo. Prav zaradi tega so *avnojska načela lahko trajna podlaga* za nadaljnji razvoj in graditev jugoslovanske federacije.

Federacija, katere ogrodje je bilo postavljeno na II. zasedanju AVNOJ novembra 1943, ni bila vsiljena jugoslovanskim narodom. Ni bila rezultat eno-

⁵ Josip Broz-Tito: »Poglavitne značilnosti razvoja delavskega gibanja v Jugoslaviji«, Cankarjeva založba, stran 133, Ljubljana 1958.

⁶ Glej Makso Snuderl: »Zgodovina ljudske oblasti«, stran 306, Ljubljana, 1950.

stranskega akta kot je bila državna ureditev bivše monarhije. Federacija je nastala kot *rezultat skupne volje in skupnih teženj jugoslovanskih narodov*, da živijo v skupni federaciji, v državi, v kateri bo zagotovljena popolna enakopravnost vsakega izmed njih: je rezultat spoznanja, da je za jugoslovanske narode edino v takšni federaciji zagotovljena prihodnost vseh skupaj in vsakega posebej.

Zato je bil tudi značilen proces nastajanja federacije. Dokončen akt o ustanovitvi federacije namreč ni bil sprejet na drugem zasedanju AVNOJ, kjer so bili delegati posameznih jugoslovanskih narodov, ampak so sklepe drugega zasedanja AVNOJ, posebej še sklep o zgraditvi Jugoslavije kot federacije, posamezni jugoslovanski narodi potrdili še vsak zase prek svojih najvišjih nacionalnih predstavništev leta 1944. Glede tega je bilo za nas pomembno zasedanje SNOS februarja 1944. Razen tega so se jugoslovanski narodi že pred zasedanjem AVNOJ pripravljali na ustanovitev federacije. Vsak izmed jugoslovanskih narodov je na ta način posebej popolnoma suvereno in samostojno izjavil, da vstopa v federativno zvezo z drugimi jugoslovanskimi narodi. Takšno nastajanje jugoslovanske federacije je tudi podlaga njene notranje trdnosti.

IV

Razvoj nove Jugoslavije se je od AVNOJ pa do danes gibal predvsem okrog dveh avnojskih temeljev, to je na eni strani načela *nacionalne samoodločbe* in na drugi strani načela graditve *demokratske ljudske oblasti*.

Če stvar nekoliko poenostavimo, bi lahko rekli, da so do leta 1963 bila v ospredju predvsem vprašanja, ki so se nanašala na razvoj demokratske oblasti. Poudarek je bil na izgradnji ljudske demokracije in to v njenem nadaljevanju v smeri samoupravnne socialistične demokracije.

To je bil proces, ki smo ga začeli leta 1950 z uvedbo delavskega samoupravljanja, prek ustavnega zakona leta 1953, ki je delavsko samoupravljanje postavil za ustavno načelo in odprl pot razvoju družbenega samoupravljanja na vseh področjih družbenega življenja, pa do ustave SFRJ iz leta 1963, ki je do tedanji razvoj samoupravljanja zaokrožila in utrdila družbeno samoupravljanje kot splošno družbeno načelo.

Z ustavnimi amandmaji leta 1971 in sedanjim osnutkom ustave iščemo nadaljnje rešitve za poglobljanje sistema socialistične demokracije kot oblike diktature proletariata, ki ima za podlago družbeno lastnino proizvodnih sredstev. Gre predvsem za to, da se daje poudarek razrednemu značaju naše oblasti, da se iščejo take oblike in mehanizmi socialistične demokracije, kjer bo zagotovljena vodilna vloga delavskega razreda, in s katerimi bo zagotovljena usmeritev našega družbenega razvoja na doseganje zgodovinskega interesa delavskega razreda, to je popolne osvoboditve dela.

Odnosi v federaciji so bili sicer predmet vseh dosedanjih ustavnih sprememb, vendar pa so intenzivneje stopili v ospredje predvsem po letu 1967. Poudariti pa je treba, da ustavne spremembe od 1967. leta dalje nikakor *ne postavljajo novih temeljev naše federacije*, ampak je njihov cilj predvsem afirmacija avnojskih načel glede izgradnje federacije, to je, zgraditi takšno federacijo, v kateri bo zagotovljena popolna enakopravnost v njej združenih narodov in narodnosti.

Ne samo, da je takšna federacija v skladu z resničnimi nacionalnimi interesi vsakega izmed jugoslovanskih narodov, ampak je predvsem v interesu delavskega razreda Jugoslavije in je podlaga ter pogoj za graditev jugoslovanske socialistične družbe.

Zaradi tega je delavski razred Jugoslavije pokazal vso svojo občutljivost, ko so se začeli pojavljati poskusi, da bi z malomeščanskim nacionalizmom in

pojavi separatizma ogrozili notranjo stabilnost Jugoslavije. Predvsem je bil glede tega odločen glas drugega kongresa samoupravljalcev v Sarajevu, kjer je bilo jasno poudarjeno, da delavski razred ne dovoli nikakršnega nacionalističnega mešetarjenja z jugoslovansko federacijo, ampak da je naša skupna naloga, da vsakodnevno in trajno zagotavljamo pogoje za popolno enakopravnost v federaciji združenih narodov in narodnosti.

V

Odnose v federaciji smo začeli na novo urejati leta 1967 zlasti s tem, da je zbor narodov dobil večjo vlogo v zvezni skupščini in je 1968. leta postal zopet samostojni dom zvezne skupščine.⁷ Ta proces se je nadaljeval z novo prerazpodelitvijo kompetenc med federacijo in republikami oziroma avtonomnima pokrajinama in pa s spremembo principov, na katerih ta razdelitev kompetenc temelji.

Za sedanjost usmeritev v urejanju odnosov v federaciji je pomembno predvsem troje.

Prvič. Osnutek ustave (oziroma že amandmaji leta 1971) postavlja izhodišče, ki ga lahko označimo kot avnojsko izhodišče, namreč, da se federacija gradi iz republik in da je izvrševanje oblasti in samoupravljanja na ravni republik oziroma avtonomnih pokrajin primarno. Zato se na ravni federacije izvršujejo samo tiste skupne zadeve, ki jih ni mogoče uresničevati v republikah oziroma tiste zadeve, ki so v skupnem interesu vseh narodov in narodnosti oziroma delovnih ljudi Jugoslavije.

Drugič. Iz načela, da so republike izvirno mesto za izvrševanje oblasti in samoupravljanja, sledi kot nujna posledica nova prerazporeditev kompetenc med federacijo in republikami. Pri novi razporeditvi je federacija zgubila velik del pristojnosti, ki jih je izvrševala doslej.

Tretjič. Da bi podkrepili princip, da so republike primarno mesto za izvrševanje suverenih pravic narodov in narodnosti in da bi dosledneje zagotovili enakopravnost narodov in narodnosti pri izvrševanju skupnih zadev, ki se izvršujejo na ravni federacije, smo dosledneje uveljavili načelo paritetne zastopanosti v najpomembnejših organih federacije in pa uvedli načelo posebnega urejanja nekaterih zadev na ravni federacije. To pomeni, da so uvedeni posebni institucionalni postopki, prek katerih sodelujejo republike in pa avtonomni pokrajini pri izvrševanju najpomembnejših skupnih zadev na ravni federacije. Gre za usklajevanje stališč med republikami in pokrajinami o najpomembnejših vprašanjih, za poseben postopek sklepanja nekaterih mednarodnih pogodb, za poseben postopek spremembe ustave Jugoslavije in podobno. Za medsebojne odnose v federaciji je značilno urejanje posameznih vprašanj kot npr. področje ekonomskih odnosov, ureditev enotnega jugoslovanskega trga, ureditev monetarnega sistema, položaj narodne banke, financiranje federacije in podobno.

VI

Če izhajamo iz novega položaja republik ter njihovega odnosa do federacije, lahko ugotovimo, da je struktura *organov na ravni federacije*, kot je opredeljena v osnutku ustave SFRJ takšna, da podpira postavljena izhodišča, da ustreza osnovni zahtevi federacije, to je zagotavljanje enakopravnosti narodov in narodnosti oziroma delovnih ljudi Jugoslavije. V primerjavi z letom

⁷ Podrobneje glej: Ivan Kristan: »Dvodomni sistem v Jugoslaviji s posebnim poudarkom na razvoju zbora narodov«, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Ljubljana 1970.

1971 ni v zveznih organih drugih bistvenih sprememb, razen spremembe strukture in položaja zvezne skupščine, medtem ko ostaja funkcija predsedstva SFRJ, predsednika republike in pa zveznega izvršnega sveta več ali manj takšna kot je bila doslej.

Ugotoviti je treba, da je dvodomna struktura zvezne skupščine — sestavljena jo *dva doma*, to je zvezni zbor in *pa* zbor republik in pokrajin — takšna da na eni strani povsem izraža načelo enakopravnosti narodov in narodnosti Jugoslavije in da na drugi strani zagotavlja enotnost sistema socialistične demokracije v Jugoslaviji, in sicer gledano s stališča zagotavljanja vodilne vloge delavskega razreda Jugoslavije.

Značilnost zvezne skupščine, oziroma kot se imenuje po novem skupščine SFRJ, je predvsem v tem, da sta oba domova skupščine sestavljena na podlagi paritetnega načela, medtem ko je bil doslej paritetno sestavljen samo zbor narodov. Takšen sestav zvezne skupščine očitno najbolj ustreza naši federaciji in odnosom, ki naj vladajo v njej, ker se s tem ne zagotavlja samo enakopravnost narodov in narodnosti Jugoslavije, ampak tudi oblast delavskega razreda Jugoslavije in enakopravnost vseh delovnih ljudi Jugoslavije.

Ko danes obravnavamo osnutek ustave SFRJ in SRS, se zavedamo prehojene poti in žrtev, ki so bile potrebne, da smo ustvarili takšno družbeno skupnost, kot jo imamo.

Zavedamo se, da lahko Jugoslavija obstaja *samo kot skupnost enakopravnih narodov*. Zavedati pa se moramo tudi, da je za uresničevanje te enakopravnosti potrebno razvijati *medsebojno solidarnost in razumevanje* med narodi, narodnostmi in delovnimi ljudmi Jugoslavije.

SVETOVNI TISK O DRUGEM AVNOJ

»Partizani so oznanili, da je 140 delegatov ustanovilo parlament in izvršilni vladni organ za ozemlje, ki je že osvobojeno nacistov. Vlado vodi dr. Ivan Ribar, prvi predsednik ustavodajne skupščine v Jugoslaviji po prvi svetovni vojni.

General Josip Broz Tito, vojaški voditelj partizanov je bil povišan v maršala in izvoljen za predsednika novega nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije.

General Tito je uradno razpoznan kot prejšnji ilegalni delavski voditelj, ki se je boril v španski državljanski vojni proti silam generala Franca.«

*»New York Times«,
5. decembra 1943*

»Jugoslovani, ki so širna področja dežele očistili Nemcev s svojo osvobodilno vojsko so izvolili nacionalni komite osvoboditve s statusom začasne vlade.

Predsednik in pooblaščenec narodne obrambe je bivši član mednarodne brigade Josip Broz. General Broz, bolj znan pod imenom Tito, je bil povišan v maršala.

Podrobnosti o tem dogodku v Jugoslaviji potrjujejo, da je vse potekalo na demokratični osnovi.

Skupščina v Jajcu je sprejela resolucijo, v kateri predlaga, naj bi vzpostavili Jugoslavijo na federativni podlagi.

Nedvomno vse to zadaja Združenim narodom, ki priznavajo begunsko vlado, nov problem. Toda Združeni narodi so razglasili načelo, da ima vsak osvobojen narod pravico, da si sam izvoli vlado, kakršno želi.«

*»Reynolds News«,
5. decembra 1943*

»Smo za vsakogar, ki se hoče boriti in ki se bori za zavezniško zmago.

Smo za vsakogar, ki je pripravljen pomagati pri vzpostavljanju demokratičnega miru.

Tito in začasna vlada, ki so ju izvolili partizani v Jugoslaviji, se borita za oba ta cilja. Mihajlovič in vlada kralja Petra sta zatajila pri obeh nalogah!

To je preprosta resnica jugoslovanske situacije in to pojasnjuje, zakaj ima Tito, ki je do nedavnega imel zunaj prijatelje samo v Kremlju, zdaj prijatelje tudi med vplivnimi osebnostmi v Washingtonu in Londonu.

Titovi ljudje so vzpostavili začasno vlado. Pa tudi vlada kralja Petra je začasna. Kako naj izbere zavezniki med dvema začasnima vladama — med eno, ki zastopa reakcionarne elemente, in med drugo, ki zastopa združeno fronto demokratičnih elementov?

Mislimo, da morajo zavezniki priznati partizane, ker je to edina izbira — stvar, ki je neizogibna. Jugoslovanski kralj Peter zdaj izigrava »kralja«, čeprav ve, da lahko partner takoj izigra »asa«.

In partizani imajo v rokah asa.«

*»Post Meridiem«,
12. decembra 1943*

»Jugoslovansko ljudstvo, ki je že pokazalo brezmejno vztrajnost in hladnokrvnost kljub nenehnim napadom in žalitvam, ki jih je doživljalo od reakcionarnih klik v Londonu in Kairu, je prejšnji teden sklenilo vzeti usodo dežele v svoje roke.«

»Tribune«, 12. decembra 1943

»Konec novembra je bila na ozemlju, ki so ga osvobodili partizani, druga skupščina antifašističnega sveta Jugoslavije, ki so ga sestavljali predstavniki vseh področij dežele. Skupščina je sprejela sklep o tem, da se antifašistični svet spremeni v vrhovni zakonodajni in izvršilni organ, hkrati pa je ustanovila nacionalni komite osvoboditve s pristojnostmi začasne vlade.

V antifašistični svet in nacionalni komite osvoboditve so prešli predstavniki vseh jugoslovanskih narodov in vseh družbenih slojev in partij, ki se borijo za nacionalno osvoboditev Jugoslavije.

Skupščina je postavila federativno načelo Jugoslavije. Ves ta dogodek, ki je zbudil ugoden odmev v Ameriki in v Veliki Britaniji, prispeva k nadaljnjemu uspešnemu boju jugoslovanskih narodov proti hitlerjevski Nemčiji.

Ti dogodki pričajo o pomembnih uspehih novih voditeljev Jugoslavije v združevanju vseh nacionalnih sil Jugoslavije.

S tega stališča gledajo v Sovjetski zvezi tudi na dejavnost generala Mihajloviča, ki — po podatkih, ki so pri roki — doslej ni prispevala, temveč je bolj škodovala boju jugoslovanskega ljudstva proti nemškim okupatorjem in zato ni moglo biti drugače, kot da je naletela na negativen odmev v Sovjetski zvezi.

Sovjetska vlada, ki se ji zdi nujno potrebno dobiti podrobnejše informacije o vseh jugoslovanskih dogodkih in partizanskih organizacijah, je sklenila poslati v Jugoslavijo sovjetsko vojaško misijo, kot je to že prej storila britanska vlada.«

*Prvo sporočilo vlade
Sovjetske zveze z dne
14. decembra 1943*

Moralna in humana vsebina AVNOJ med prvim in drugim zasedanjem

Milan M. Miladinović

Naraščanje osvobodilnega boja in oboroženih sil revolucije, razširitev osvobojenega ozemlja, veliki uspehi, ki so bili doseženi pri delu in vsestranski uveljavitvi narodnoosvobodilnih odborov, razkrinkana izdajalska vloga londonske vlade in aktivno angažiranje četnikov na strani okupatorja, kompromitiranje vodstev malomeščanskih strank, ki so sodelovale z okupatorjem in s kvislinškimi režimi, vse to privede do potrebe po ustanovitvi najvišjega organa revolucionarnoosvobodilne oblasti, do ustanovitve Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ)¹. V času razmaha osvobodilnega boja je bilo v dneh 26. in 27. novembra 1942. leta prvo zasedanje AVNOJ v Bihaću. Na tem zasedanju se je AVNOJ konstituiral in izvolil svoj izvršni odbor. S tem je bil dograjen sistem revolucionarne oblasti od krajevnih narodnoosvobodilnih odborov do AVNOJ. Nova državna zgradba jugoslovanskih narodov in narodnosti je postala stvarnost.

Ustanovitev AVNOJ je imela velik vpliv na razplamtevanje narodnoosvobodilne vojne in revolucije, na pritegnitev vse večjega števila ljudi v boj in vse večjo aktivizacijo pripadnikov osvobodilnega gibanja na vseh področjih revolucije. Rasla je zavest o tem, da si bo poslej ljudstvo samo vladalo. Obstoj AVNOJ kot najvišjega organa osvobodilnega boja je bil najprepričljivejši dokaz, da ne more biti več vrnitve v stare buržoazne družbene odnose, da protirevolucionarne sile, zbrane pod okriljem okupatorja, doživljajo vse hujše poraze na vojaškem in političnem prizorišču. Narodnoosvobodilna oblast postane edina, ki jo ima ljudstvo za svojo in ki jo samo svobodno voli. Zato je bil AVNOJ od vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti sprejet z velikim navdušenjem. Slovenski narod je po pravici ustanovitev AVNOJ v Bihaću pojmoval »kot prelomnico, kot zavrnitev londonske vlade, kot začetek nove oblasti in nove skupščine«².

Prve zamisli o ustanovitvi nekakšnega splošnojidskega predstavništva, ki naj bi predstavljalo obliko nekakšne ljudske vlade za časa vojne, najdemo že v povelju vrhovnega komandanta Narodnoosvobodilnih in partizanskih odredov Jugoslavije iz avgusta 1941. leta štabu NOG Hrvatske za koordiniranje boja v Liki in Bosanski krajini. V tem povelju je poudarjeno, da razvoj vstaje in poskusi sovražnika, ki se trudi ljudski boj prikazati kot čisto komunistično zdrabo, pokvarjenost in hlapčevstvo stare buržoazne oblasti v sodelovanju z okupatorjem, zahtevajo ustvaritev — in to kar najhitreje — nekakšnega ljudskega komiteja osvoboditve, ki naj bi ga sestavljali predstavniki vseh demokratičnih tokov ... skupaj z našimi ljudmi (komunisti).

To bi bila neka vrsta ljudske vlade, ki bi ljudstvu izdala razglas in ga pozvala v boj...³ Iz teh besed je povsem očitna usmeritev partije in vodstva osvobodilnega gibanja, da bi že na začetku vstaje proti okupatorju ustvarili splošnojugoslovanski organ, ki bi deloval kot najvišje predstavništvo narodnoosvobodilnega gibanja in revolucionarne oblasti, ki bi usmerjal boj ljudstva proti okupatorju, kvislingom in izdajalcem sploh. Toda težavnost in razmere v boju so odgodile uresničenje teh zamisli vse do novembra 1942, ko je bilo pridobljeno veliko osvobojeno ozemlje in ko so enote NOV in POJ postale dovolj močne⁴.

Ob konstituiranju na prvem zasedanju AVNOJ ni postal zakonodajno in izvršno predstavništvo narodov Jugoslavije, to pa zaradi razmer v protihitlerjevski koaliciji in zaradi odnosa Kominterne in Stalina nasproti našemu revolucionarnemu gibanju⁵. Prvoten namen je bil ustanoviti vlado in skupščino, ki naj bi skupaj z vrhovnim štabom NOV in POJ vodila osvobodilni boj. Ne glede na to, da ti sklepi niso bili osvojeni, pa ni mogoče zanikati zgodovinske resnice, da je bil »AVNOJ že od svojega nastanka v Bihaću ne samo politični vrh osvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov, ampak je bil tudi centralni organ ljudske oblasti...«⁶ Vse odredbe AVNOJ in narodnoosvobodilnih odborov je prebivalstvo jemalo za svoje in kot obveznost, da jih uresniči. V njih je videlo uresničenje lastnih koristi ter davnih teženj, da bi postalo gospodar svoje usode, da živi v svobodi, v bratski skupnosti in enakosti.

Ne glede na to, da se AVNOJ formalno ni razglasil za najvišje zakonodajno in izvršno predstavništvo osvobodilnega boja in nove države, je v tem smislu dejansko deloval. Nastopal je kot najvišji organ revolucionarnoosvobodilne oblasti. Razvijal je dejavnosti za razširitev osvobodilnega boja, za množičnost in učvrstitev NOV in POJ, za krepitev moralopolitične enotnosti ljudstva in njegovih oboroženih sil, za negovanje in poglobitev bratske bojne enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti. Izražal je tudi splošno razpoloženje prebivalstva o osnovanju nove države in njegovi uresničitvi. Ljudstvo in borci so AVNOJ sprejeli kot najvišje zakonodajno in izvršno predstavništvo⁷. Tako so nastale neprecenljive družbenozgodovinske razsežnosti, zakaj s tem je bila revolucionarna oblast dograjena do konca. Okrepil se je tudi položaj razrednih sil, zakaj z ustanovitvijo AVNOJ se konstituirajo novi odnosi v revolucionarnem gibanju. AVNOJ nastopa s pozicij politične oblasti in tako veliko prispeva za nadaljnji uspešni razvoj jugoslovanske socialistične revolucije. Hkrati se uveljavlja kot edini organ oblasti v deželi in nastopa na mednarodnem prizorišču ter tako ruši pozicije londonske vlade⁸. Tudi Jugoslovani v tujini sprejemajo AVNOJ kot novo vlado in kot revolucionarni parlament⁹.

Z ustanovitvijo AVNOJ je bilo dokončno zagotovljeno, da v Jugoslaviji ne bo nova izkoriščevalska oblast zamenjala stare. Začel se je proces jemanja oblasti iz rok buržoazije, ki je dobil povsem določne oblike po osvoboditvi. Bilo je očitno, da je ustvarjena nova in resnično ljudska oblast, ki bo zagotovila uresničenje osvoboditve človeka pred vsakim zatiranjem in zaslužnjevanjem. To je tista socialna prvina in tudi končna oblika, ki jo je AVNOJ dobil na prvem zasedanju in na katero je že na začetku vstaje opozarjala Komunistična partija Jugoslavije. Socialna vsebina je očitna tudi v konstituiranju nove države, v socialnih vrednotah, ki jih izražajo resolucije in izjave¹⁰. Tako je socialna revolucija dobila še več na svoji vsebini, ko se je uresničevala v posebnih razmerah narodnoosvobodilnega boja oziroma narodnoosvobodilne vojne. Tu ni bilo več dilem po vprašanju oblasti v novi državi. Bilo je očitno, da oboroženo ljudstvo ne bo dovolilo vrnitve stare oblasti, ki se je osramotila pri sodelovanju z okupatorjem. Hkrati je bilo odločeno tudi vprašanje o statusu londonske begunske vlade, četudi še ne formalno pravno, kar se je zgodilo šele leto kasneje — na drugem zasedanju AVNOJ. Londonska begunska vlada je bila formalnopravno predstavnik Jugoslavije samo pri zaveznikih, v resnici pa ni predstavljala večine Jugoslovianov, ki so se bili tedaj že zbrali okrog svoje ljudske osvobodilne oblasti in AVNOJ.

S to aktivnostjo AVNOJ se je obstoj buržoazne države v Jugoslaviji bližal koncu, začetek tega konca pa je iskati v prvih partizanskih akcijah in nastajanju narodnoosvobodilnih odborov. V tem je socialnozgodovinski pomen prvega zasedanja AVNOJ, na katerem je bila definirana nova državna in družbena skupnost. Prišlo je do ugodne revolucionarne in politične situacije za vsestransko dejavnost vseh činiteljev ljudske osvobodilne vojne in revolucije. Narodnoosvobodilni boj je tako dobil bogatejšo socialnozgodovinsko vsebino in revolucionarno usmeritev¹¹.

Na vsem osvobojenem, polosvobojenem in deloma na neosvobojenem ozemlju Jugoslavije je AVNOJ deloval kot najvišji organ revolucionarne oblasti. To je očitno tudi iz reakcije okupatorjev in njihovih pomagačev v deželi, ki so, zaprepaščeni zaradi obstoja nove vlade in parlamenta, začeli pripravljati vojni obračun, da bi uničili »Titovo državo«¹². Ob tem se združujejo vsi deli jugoslovanske velike buržoazije v boju proti novi ljudski državi¹³, kajti spoznala je, da so zaradi razplamtevanja osvobodilnega boja in ustvarjanja nove revolucionarne države ogrožene njene razredne koristi. Tako so se uresničevale Leninove besede, da si »revolucija krči pot s tem, ker ustvarja zbito in močno protirevolucijo, to se pravi, ker prisiljuje sovražnika, da se loteva vedno ekstremnejših sredstev obrambe, s tem pa ustvarja vse močnejša sredstva za napad«¹⁴. Združujoča se med seboj in povezujoča se z okupatorjem s tisočericimi nitmi je jugoslovanska buržoazija pošiljala svoje vojne sile, da bi zadušile ustvarjeno ljudsko svobodo in da bi ponovno vzpostavile sistem okupatorske oblasti. Tako se je dobra dva meseca po prvem zasedanju AVNOJ začela na daleč znana bitka na Neretvi in potem na Sutjeski, v katerih je revolucija zmagala.

Ce AVNOJ pristopamo s stališča, kaj je pomenil in kakšne funkcije je opravljal, čigave koristi je zastopal in branil, glede vsebine njegovega delovanja in vpliva, ki je nastal že samo s svojim obstojem, je očitno, da je AVNOJ predstavljal najvišjo zakonodajno in izvršno oblast, še zlasti pa prek izvršnega odbora, ki je bil po zgradbi in ciljih zasnovan tako, da je deloval kot revolucionarna vlada.

AVNOJ je s svojimi odredbami načenjal tudi gospodarske osnove stare družbe. Sprejel je predpis o zaplembi imovine sovražnikov in o prevzemu imovine bivše buržoazne države in jo tako spremenil v ljudsko svojino¹⁵, ustvarjajoč tako nove gospodarskosocialne osnove za nastajajočo državno zgradbo. V teh klicah ljudske lastnine je treba iskati revolucionarno usmeritev narodnoosvobodilnega boja pa tudi ustvarjanje ene od bistvenih funkcij vsake politične oblasti, se pravi jemanje sredstev za proizvodnjo iz rok dotedanjega vladajočega razreda. Zares sta AVNOJ in vrhovni štab NOV in POJ v skupni izjavi napisala, da priznavata obstoj zasebne lastnine in da je ne bosta ekspropriirala¹⁶. Vedeti pa moramo, da so veleposestniki in velika buržoazija večinoma sodelovali z okupatorjem v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, torej je zaplemba njihove imovine pomenila revolucionarni poseg v gospodarske osnove stare družbe in ustvarjanje nove. Na teh osnovah se je razvijala tudi nova moralna zavest, ki se je na začetku vstaje mogla razbrati predvsem v odnosu do ljudske, kar pomeni zasebne lastnine, zdaj pa se razvija na osnovi družbene lastnine. To je velika zasluga narodnoosvobodilnih odborov in AVNOJ. Zato je varovanje začetnih prvin družbene lastnine predstavljalo obveznost za vse, nemaren odnos do nje pa je predstavljal hud moralni in družbeni prestop.

Na zasedanju v Bihaću je AVNOJ določil osnovna načela za delovanje revolucionarne oblasti, to pa je bilo treba nadalje izpopolnjevati. Tako razvita in utrjena osvobodilna oblast postane trajna vrednota nove socialistične družbene skupnosti.

AVNOJ nastopa nasproti posameznim delom dežele kot bodočim federalnim enotam, kot samobitnim enotam, ki uresničujejo vse večjo samostojnost, toda vedno v enotnosti z drugimi, težeč k stalnemu sodelovanju in povezovanju v jugoslovansko celoto. V tem smislu se ustanovijo protifašistični sveti Hrvatske, Slovenije, Bosne in Hercegovine, obstajale pa so tudi najvišje narodnoosvobodilne oblasti v Srbiji, Makedoniji, Črni gori, Vojvodini, Kosovu in Metohiji, Sandžaku, Dalmaciji itd. Tako

nastajajo ozemeljske skupnosti na novi osnovi s centri osvobodilnega boja in z vojno organizacijo itd.

Z ustanovitvijo AVNOJ so bili torej ustvarjeni tudi temelji novi revolucionarno-družbeni in državni zgradbi, ki je zrasla iz ljudske osvobodilne vojne in revolucije. Od tega trenutka dalje je bilo samo še vprašanje njenega izpopolnjevanja, uresničevanja in nadaljnega razvijanja v odvisnosti od notranjepolitičnih in mednarodnih danosti.

Ustvarjanje nove družbene skupnosti se je zrcalilo tudi v povečani revolucionarni odgovornosti za zagotovitev neovirane aktivnosti narodnoosvobodilne oblasti, da bi se ta dalje širila in dobivala vse večje zaupanje pri ljudstvu. Dvignila se je tudi bojna morala, ki so jo partizani izpričali zlasti na Neretvi in med bitko na Sutjeski, potem pa še v celi vrsti bojev po vsej deželi¹⁷.

Nova družbena zgradba zagotavlja nov red, v katerem eno od bistvenih osnov sestavljajo tudi revolucionarne norme. Po tej poti se je utrdila veljavnost, zagotovljeni pa sta bili tudi dejavnost in razširitev moralnih pojmovanj revolucionarnega gibanja.

Nastopajoč kot najvišji organ oblasti in splošno politično predstavništvo jugoslovanskih narodov in narodnosti se je AVNOJ ravnal po revolucionarnih normah. V njegovem delovanju se vse bolj uveljavljajo revolucionarne vrednote. AVNOJ razvija nove poglede na politično oblast, njeno bistvo in njene prihodnje cilje, ki naj dovedejo do njenega odmiranja. Dviga optimizem in vero v dokončno zmago, predstavlja pa tudi materialni dokaz, da ne bo vrnitve na staro. Ustvarja tudi nov odnos med revolucionarnimi cilji, med politično oblastjo in moralnimi normami. Krepi se veljavnost revolucionarnih meril za vrednotenje ljudske aktivnosti, pojmovanja in obnašanja.

AVNOJ bazira svoje resolucije, odredbe, izjave in razglase na revolucionarnih etičnih osnovah in na človečnosti, na solidarnosti v boju in pri delu, na razvijanju in zagotovitvi osebne svobode revolucionarnega borca itd. Moralne norme, ki so tako dobile družbenopravno moč, preraščajo v splošno veljavne norme medsebojnega urejanja razmerij znotraj revolucionarnega gibanja. Družbene norme dobivajo moralno vsebino in predstavljajo izraz enotnosti skupnih in posameznih interesov ter skupnih pravic in dolžnosti. Resolucije izražajo kodifikacijo najglobljih, temeljnih vrednot, njihova moč pa je bila ravno v tem, da so vsebovale zasebne in skupne koristi. Vsi jugoslovanski narodi in narodnosti so v njih videli poročstvo za svoje težnje po svobodi, človečnosti, odgovornih reševanjih medsebojnih odnosov, po ustvarjanju svobodne družbene skupnosti brez narodnega in socialnogospodarskega zatiranja, po negovanju moralnočloveških vrednot (tovarištva, človečnosti, hrabrosti, poštenja, enakosti, pravičnosti, odpravljanju politikantstva, mitov, korupcije in drugih buržoaznih družbenih in moralnih norm). Izza vsake dejavnosti AVNOJ je stal človek, ki se bojuje in neumorno išče resnico, teži k svobodi in boljšemu življenju, skrbi za pravice, dolžnosti in možnosti vsake osebnosti, da se prosto združuje v delu in boju ter skupaj z drugimi organizira življenje na osvobojenem ozemlju. Vztrajal je na razvijanju zavesti o skupnih koristih, o dolžnostih in pravicah, ki jih je mogoče uresničiti v danih družbenozgodovinskih razmerah. Reševanje sporov pred sodišči, za katere se je zavzemal AVNOJ, je potekalo tudi po moralnorevolucionarnih normah. Sodišče je ugotavljalo dejansko krivico in nadrobno preiskovalo izvir in vsebino krivice, kolikor največ so to razmere dopuščale. AVNOJ je zahteval iskrenost in revolucionarno objektivnost pri ugotavljanju krivde in pravičnost pri odmeri kazni.

Moralnohumana vsebina avnojskega dela je odsevala tudi na področju ustvarjanja bratstva in enotnosti, ki je bilo eno izmed osrednjih vprašanj osvobodilne vojne in revolucije ter velikih pridobitev, doseženih v vojni in revoluciji. AVNOJ je nastopal kot edini in splošno priznani predstavnik vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti. V njegovi sestavi so bili zastopani najvidnejši zastopniki posameznih

narodov. Resnica je, da vojne razmere (vojnopolični položaj, težave pri vzdrževanju zvez, oddaljenost posameznih revolucionarnih središč od Bihaća, težave pri hitrem obveščanju in hitrem prihodu itd.) niso dovoljevale, da bi na zborovanje v Bihać prišli tudi predstavniki Slovenije in Makedonije, toda to ne zmanjšuje pomena prvega zasedanja AVNOJ, ki predstavlja izraz in materializacijo pravilno rešenega narodnostnega vprašanja tudi po svoji osebni sestavi, zakaj ti dve federalni enoti sta vanj kasneje delegirali svoje predstavnike. Tako so bili ustvarjeni »temelji, na katerih gradimo novo, pravičnejšo ureditev v jugoslovanskih deželah«, je rekel vrhovni komandant NOV in POJ, »ustvarjeni so temelji, na katerih nastaja resnično bratstvo in enakopravnost vseh narodov Jugoslavije«¹⁸. Organ KPJ »Borba« pa je zapisala, da je že »sama navzočnost predstavnikov vseh naših narodov na takšnem zgodovinskem zborovanju pričevanje o veliki in najljubši zmagi«¹⁹. Ko je Veselin Masleša govoril na prvi seji AVNOJ v Bihaću, je poudarjal, da je »treba in da mora v AVNOJ odsevani bratstvo naših narodov v boju proti okupatorjem in njihovim hlapcem«²⁰. AVNOJ deluje kot »združevalni činitelj v boju narodov Jugoslavije«²¹.

V svojih normativnih, političnih in drugih aktih je AVNOJ lahko samo uzakonil že dosežene rezultate pri razvijanju bratstva in enotnosti. Nadaljeval je delo na krepitvi te enotnosti, usmerjajoč akcije vseh narodov in narodnosti h končni zmagi protifašističnega in revolucionarnega boja. Vplival je na preprečevanje šoviniistične propagande okupatorjev in kontrarevolucionarjev ter odpravljal nesoglasja, ki so nastala med bratomornim bojem²² itd. S svojo dejavnostjo je AVNOJ odpiral perspektive boja in aktivnosti, razvijajoč optimizem pri vsakem narodu in narodnosti za končno zmago in za boljše življenje v novi Jugoslaviji. Pravilno stališče glede narodnostnega vprašanja, revolucionarna perspektiva in zavest o novem boljšem življenju so postale materialna sila, ki je močno vplivala na razširjenje oporišč za ljudsko osvobodilno vojno in revolucijo.

Razen aktivnosti za preprečevanje bratomornega boja in razvijanja novih odnosov med jugoslovanskimi narodi in narodnostmi, kar je bila nadvse očitna manifestacija revolucionarnega humanizma, je AVNOJ deloval tudi na uresničenju smotra, da naj bo človek v središču delovanja nove oblasti. Podpiral je narodnoosvobodilne odbore pri organiziranju, sprejemanju in oskrbovanju beguncev, ki so se umikali pred sovražnikom. Ena od najvažnejših nalog je bila »skrb za ranjence«²³. Opozarjal je na potrebo po obvarovanju beguncev in ranjencev s stražami ter oskrbovanju s hrano in zagotavljanju prevoza. S tem vpliva na organizacijo in disciplino pri prebivalstvu v zelo težavnih bojnih razmerah, svetuje, da se osvobojeno ozemlje zaščiti pred vohuni in diverzanti. Izvršni odbor je vložil velike napore za organiziranje sprejemnih središč, za prehrano in nastanitev ranjencev, prehodnih partizanov in beguncev. To je bila težavna toda humana naloga, pri kateri se je manifestirala tudi proletarska solidarnost, te moralnohumane vrednote pa so postale trajna last večine jugoslovanske družbe.

Ob sovražni ofenzivi, ki je bila na vidiku proti osvobojenemu ozemlju Like, Banije, Korduna in Bosne, je Veselin Masleša pisal, da je eno »najhujših vprašanj, ki jih mora rešiti izvršni odbor, vprašanje beguncev«, potem pa je nastanitveno vprašanje po požganih vaseh zelo hudo, pa je zaradi tega izvršni odbor mnenja, »da je treba narediti vse, da ne bi nihče ostal brez strehe nad glavo. Zaradi tega je odredil, da določeno število žag, ki smo jih odvzeli ustašem, brezplačno žaga les za kmete, katerih hiše so požgane«²⁴. O tem je že prej, na prvi seji AVNOJ, govoril Moša Pijade²⁵.

Organiziranje otroških domov, kjer so bili nastanjeni otroci brez staršev, sirote padlih v osvobodilni in bratomorni vojni, predstavlja pomembni humani napor AVNOJ. Na ta način je le-ta takoj po svojem nastanku dokazal revolucionarno, moralnopolitično in humano vsebino. Izpričal je humano skrb za nastanitev, prekrbovanje in varovanje otrok pred sovražniki, skrb za pravilno vzgojo in razvoj njihove osebnosti. Četudi so se narodnoosvobodilni odbori že poprej brigali za

sirote, je bilo to z delovanjem AVNOJ postavljeno kot ena najvažnejših človeških nalog nove oblasti²⁶.

Humanizem je prihajal do izraza tudi pri ustvarjanju prosvetne, izobrazbene in kulturne politike, ki jo je izvajal izvršni odbor AVNOJ. Prosvetni odsek je vplival na odpiranje šol²⁷, predpisujoč tudi njihov šolski načrt za nekatere predmete iz osnovnega in srednjega šolanja. Zavzel se je za izobraževanje učiteljev in predavateljev, za obnovo požganih šol, za izdelavo učil, nabavljanje knjig itd. Pri tej revolucionarnohumani usmeritvi njegovega delovanja je treba videti težnjo po vsestranski izobrazbi, vzgoji in po razvijanju vseh sposobnosti človekove osebnosti, da bi le-ta mogla uspešno opravljati svoje družbene dolžnosti. Načrti opozarjajo na potrebo po vzgoji učencev v duhu revolucionarne domovinske zavesti pa tudi na nujnost, da se iz narodne zgodovine izločijo vse idealističnoburžoazne navlake. Hkrati je razvijal tudi nove moralne vrednote, postavil pa je tudi zahtevo za osvojitvev in spoštovanje družbenih norm, ki so nastale v boju.

Dviganje kulturne ravni prebivalstva je predstavljalo stalno nalogo, ki se ji je AVNOJ posvečal od svojega nastanka. S tem je povečal zanimanje za kulturne dediščine, spodbujal dejavnost raznih kulturnoumetniških društev, okrepil pa je tudi delo Gledališča narodne osvoboditve²⁸, ki je imelo celo svoj statut, z njim pa so bili urejeni notranji odnosi kot tudi sprejem novih igralcev. Po vaseh so organizirali kulturne prireditve, kjer so predvajali razna gledališka dela. Te prireditve so bile velikega pomena za prebujanje zavesti o potrebi kulturnega izpopolnjevanja, za občutje ljudskega dostojanstva, domovinske zavesti in podobno. Poleg umetniškega delovanja so si prizadevali tudi za razvoj osebnosti, za razširitev in poglobitev znanja ter za počlovečenje odnosov znotraj revolucionarnega gibanja. Pri tej dejavnosti so bile zagotovljene umetniške, idejnopoliitične, moralne in človeške kvalitete. Gledališče je nudilo tudi strokovno pomoč kulturnoumetniškim skupinam v enotah NOV in POJ in pri narodnoosvobodilnih odborih.

Poleg šol, tečajev za nepismene, dela na privzgoji kulturnoumetniškega okusa in znanja, odpiranja knjižnic in kulturnih domov, so delovale tudi ljudske univerze, ki so bile višja oblika vzgoje in izobraževanja. Te so nastale v Bihaću in po drugih večjih krajih na osvobojenem ozemlju. Nadaljnje širjenje in množičnost so preprečili sovražnikovi posegi na osvobojeno ozemlje. Toda takoj po bitki na Neretvi in po bitki na Sutjeski se je iz njih razvila široka mreža ustanov za izobraževanje odraslih z zelo bogatim in raznovrstnim programom. Statuti ljudskih univerz so izraz novih pogledov za vzpostavlanje odnosov med ustanovami,²⁹ predavatelji in slušatelji. V upravnih odborih so bili zastopani predavatelji, slušatelji, predstavniki narodnoosvobodilnih odborov, odborov AFŽ in odborov USAOJ. Vsa vprašanja so pretresali na enakopravni osnovi ob sočasni kritiki in samokritiki ter tovariškem prepričevanju. Na ta način je imel upravni odbor zelo očitno izražene zasnove samoupravnih odnosov v izobraževalnih ustanovah. Enakopravnost se je uresničevala zato, ker so bile tudi naloge skupne in usmerjene k istemu cilju.

Humanistična usmeritev AVNOJ je očitna tudi v različnih ukrepih za zdravstveno varstvo, za zdravstveno prosvetljevanje, za organiziranje bolnišnic in drugih središč za zdravniško pomoč. Pod neposrednim vodstvom izvršnega odbora AVNOJ so bili organizirani higienski tečaji, na katerih so se usposabljele pretežno mladinke in kadri, ki naj kasneje pomagajo narodnoosvobodilnim odborom pri organiziranju zdravstvene preventive in pri privzgoji higienskih navad.

Izvršni odbor AVNOJ je pozival zapeljane, naj se vrnejo k človečnosti, zahteval je, naj prenehajo služiti tujcu in domači kontrarevoluciji. Obljubil jim je, da proti njim ne bodo izvajali sankcij, razen če so storili zločin, ki ga ni mogoče oprostiti. Na ta način je bila razglašena nekakšna amnestija, ki je vsebovala poleg vojno-političnih posledic tudi humanistične in moralne vrednote.

S humanističnega vidika je značilna tudi izjava izvršnega odbora AVNOJ in vrhovnega štaba NOV in POJ, ki pravi, da je »narodnoosvobodilnemu gibanju, ki se

bojuje za ljudsko svobodo, socialne in demokratične pravice, tuje vsako nasilje in nezakonitost³⁰. Ta izjava je bila dana v času, ko je sovražnik razmahnil svojo ofenzivo in ko je počenjal nepojmljiva nasilja nad prebivalci Like, Banije, Korduna in Bosne, ko meče bombe na žene in otroke, ki se umikajo skupaj s svojo vojsko. V izjavi je izraženo stališče, da se nasilja nasproti sovražniku poslužujemo samo takrat, ko je to nujno za uresničenje nalog ljudske osvobodilne vojne in revolucije. Hkrati je to pomenilo tudi spoštovanje ustaljene zakonitosti in podrejanje razglašnim načelom v medsebojnih odnosih pripadnikov osvobodilnega boja pa tudi v odnosih do ujetnikov. Iz tega jasno izhaja dognanje, da je revolucionarni humanizem predstavljal začetno in končno osnovo za vsesplošno dejavnost narodnoosvobodilne oblasti in narodnoosvobodilne vojske.

AVNOJ vpliva na še aktivnejše delo narodnoosvobodilnih odborov. Razvija samostojnost krajevnih, občinskih, okrajnih in okrožnih narodnoosvobodilnih odborov in pospešuje njihove samolastne pobude. Nastopa kot vsklajevalec njihovega dela in upira se pojavom vsiljevanja odločitev višjih instanc narodnoosvobodilne oblasti nižjim. Tudi sam skuša svoje odredbe uresničevati s prepričevanjem in pojasnjevanjem nujnosti in potreb. AVNOJ razvija dinamičnost pri delu narodnoosvobodilnih odborov, ki se manifestira na vseh področjih družbenega življenja. V ta namen organizira izvršni odbor konferenco narodnoosvobodilne in vojaške oblasti na osvobojenem ozemlju, kjer so govorili o delu odborov in nadaljnjih nalogah³¹. Ob tej priložnosti so izmenjali izkušnje pa tudi opozorili na doslej pridobljene tradicionalne vrednote, ki jih bodo narodnoosvobodilni odbori še bolj približali ljudstvu in ki bodo še več pripomogli njihovemu vsebinsko bogatejšemu delu. Člani izvršnega odbora in delegati AVNOJ so nudili neposredno pomoč nižjim organom oblasti. Obiskovali so odbore, bili navzoči na sejah, jim svetovali, poučevali, jih vzgajali in usposabljali za revolucionarnoosvobodilno in moralnopolitično ter humano poslanstvo³².

Poleg drugega so narodnoosvobodilni odbori, zahvaljujoč tudi pomoči, ki so jo dobili od članov AVNOJ, uspeli združiti v ustvarjalnem zanosu skoraj vse prebivalstvo na svojem področju ter ga angažirati v raznih oblikah boja, družbenega življenja in dela. Ta pobuda narodnoosvobodilnih odborov prehaja na prebivalstvo, ki vse aktivneje sodeluje pri delu svoje oblasti ter pri iskanju novih sredstev in oblik boja.

Izvršni odbor AVNOJ nudi ustrezno pomoč tudi okrajnim in okrožnim odborom, razvijajoč pri njih odgovornost za pravilne odnose nasproti krajevnim in občinskim narodnoosvobodilnim odborom. Od njih je zahteval, da pospešujejo vsebinsko bogatejše in vsestransko delo temeljnih ustanov osvobodilne oblasti. Prizadeval si je, da krajevni in občinski odbori zares postanejo resnični nosilci popolne oblasti na svojem ozemlju, razen tiste oblasti, ki je v pristojnosti vojaških organov. Predvsem je zahteval, da ti odbori postanejo središča za razvoj demokratičnosti, samoupravnosti, razplamtevanja osvobodilnega boja, razvijanja pobud in da postanejo pobudniki novih aktivnosti. Tako so krajevni in občinski narodnoosvobodilni odbori prerasli v resnične nosilce oblasti in predstavljali so čvrsto osnovo, na kateri je bila v vojnih razmerah ustvarjena revolucionarna družbena struktura vse do AVNOJ. Iz te osnove so izhajali predlogi in vnaprej določeno delo tudi pri višjih organih oblasti, a narodnoosvobodilni odbori so vse bolj nastopali kot zastopniki ljudstva na svojem ozemlju. V tem je bila izražena težnja, da vsa oblast izhaja iz ljudstva in služi njegovim koristim ter potrebam boja za svobodo, socialno in gospodarsko enakost. Vse to je omogočilo, da pridejo do veljave revolucionarne spremembe, mogoče pa je bilo tudi spremljanje življenjskega ritma, ki je žuborel in ustvarjal obilje izkušenj, te pa so bile pomembne za pospešitev revolucionarnega razvoja. Hkrati so lahko tudi višji organi oblasti postavili aktivnost na realnejše osnove in tako bolje razumeli potrebe prebivalstva pa tudi pripomogli k ustreznim rešitvam.

Aktivnost narodnoosvobodilnih odborov in AVNOJ je očitna tudi na področju medljudskih odnosov, kar je bilo bistvenega značaja za krepitev revolucionarnih,

osvobodilnih in moralnopolitičnih osnov osvobodilne oblasti. Tudi sami odnosi med prebivalstvom z ene in narodnoosvobodilnimi odbori in AVNOJ z druge strani so bili postavljeni na revolucionarnih, moralnopolitičnih in humanih osnovah. V teh odnosih ni bila navzoča kruta hierarhija pristojnosti, pravic in dolžnosti, ampak vzajemna pomoč, razumevanje za istovetne koristi in potrebe enotnega boja za uveljavitev in razširitev prostora za delo oblasti, pobud in ustvarjalnosti prebivalstva. To je očitno iz posebne odredbe izvršnega odbora AVNOJ, ki predpisuje stvarne pristojnosti narodnoosvobodilnih odborov³³. Te pristojnosti so bile v resnici zmeraj širše, zakaj vseh pobud ni bilo mogoče predvideti, bile pa so vse bolj množične in vse bogatejše. Zato bi lahko rekli, da so bili uveljavljeni novi odnosi, ki so s svojim obstojem vplivali na humanejšo in večjo moralnopolitično vsebino delovanja narodnoosvobodilnih odborov in AVNOJ.

Uveljavljeni so bili takšni odnosi med organi oblasti, da so bili splošno koristni sklepi splošno osvojeni. S tem niso spravljali na stranpot napore za uresničitev posebnih in posameznih koristi, ki so bile v skladu s splošnimi naporu učvrstitve, krepitve in razvijanja delovanja narodnoosvobodilnih odborov ter aktiviranja prebivalstva pri izvajanju politične oblasti. V splošnih načelih, ki so bila obsežena z akti AVNOJ in višjih narodnoosvobodilnih odborov, so bile vsebovane tudi posamezne želje vsakega človeka, ki je bil angažiran na strani ljudske osvobodilne vojne in revolucije.

Zato je AVNOJ s svojim obstojem vplival tudi na množičnost in na razširitev delovanja narodnoosvobodilnih odborov³⁴. Ustvarjeni so bili novi odbori in konstituirali so se višji organi revolucionarne oblasti. To je dovedlo tudi do povečane avtoritete politične oblasti in do odgovornejšega odnosa nasproti odredbam, ki so jih ti organi sprejemali.

Ob vseh teh spoznanjih je očitno, da so narodnoosvobodilni odbori od AVNOJ dobili dragoceno pomoč, hkrati pa je AVNOJ uveljavljal in uveljavil svojo vlogo revolucionarnega parlamenta, prek izvršnega odbora pa tudi vlogo revolucionarne vlade. Zato je razumljivo, da je bilo osnovno vprašanje, »ki se je zastavljalo pred izvršnim odborom AVNOJ, vprašanje učvrstitve in usposabljanja ljudske oblasti in njenih organov — narodnoosvobodilnih odborov« a eden »prvih ukrepov izvršnega odbora je bil razpis volitev za narodnoosvobodilne odbore na enem delu osvobodjenega ozemlja«³⁵.

Izvajajoč svoje revolucionarne naloge je AVNOJ od prvega do drugega zasedanja razvijal tudi nova moralna in humana pojmovanja, razvijal moralne vrednote in ustvarjal, skupaj z enotami NOV in POJ, pogoje za še širše in še bolj vsestransko delovanje ljudske oblasti, za pripravo in sprejem sklepov na drugem zasedanju v Jajcu. Moralnohumana vsebina v delu AVNOJ se je nadaljevala še močnejše in širše po drugem zasedanju. Mnoge dotedanje moralne in humane vrednote so se dalje razvile in uveljavile v nadaljnjem delu s še širših pozicij in ob povečanju materialnih in moralnopolitičnih osnov.

Prevedel Franci Strle

Opombe

¹ »Vsi pogoji, notranji in zunanji, so dozoreli za to in ta potreba narodnoosvobodilnega boja je morala biti zadovoljena brez odlašanja. Razvoj dogajanja na notranji fronti po osnovanju Sveta (AVNOJ) ter dogodkih na vzhodni in afriški fronti, kakor tudi mednarodni politični razvoj, so pokazali, da je bil Svet osnovan ravno o pravem času, pa tudi to potrjuje njegovo zgodovinsko potrebo...« (Moša Pijade: AVNOJ in KPJ, »Proleter 1929—1942« IKP Beograd 1948, str. 328).

² Pismo Edvarda Kardelja z dne 14. XII. 1942 tovarišu Titu (Zbornik, del II., knjiga 7, str. 81).

³ Zbornik, del II., dok. št. 8.

⁴ V času prvega zasedanja AVNOJ je bilo s sestavi NOV in POJ 36 partizanskih odredov, 31 partizanskih brigad in 2 korpusa NOVJ (Glej: Osvobodilna vojna narodov Jugoslavije 1941—1945, knjiga 1., str. 333 do 334, izdal Vojnogodovinski inštitut JNA, Beograd, 1963).

⁵ V telegramu, ki ga je poslal generalni sekretar KPJ tovariš Tito dne 12. XI. 1942, je med drugim napisano: »Sedaj formiramo nekaj vladi podobnega, ki se bo imenovalo Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije. V komiteju bodo zastopane vse narodnosti iz vseh prejšnjih strank...« Na to je prišel odgovor Kominterne: »... ne smatrate ta komite kot neko vrsto vlade, ampak kot politični organ

osvobodilnega boja ... Ne nasprotujte jugoslovanski vladi v Londonu. V dani etapi ne odpirajte vprašanja o odpravi monarhije. Ne poudarjajte parol o republiki ...» (Bihačka republika, knjiga II, str. 182 in 186).

⁶ Moša Pijade: Izbrani govori in članki 1941–1947, str. 147, »Kultura«, Beograd, 1948.

⁷ Dr. Ivan Ribar piše: »Izvršni odbor si je prizadeval, da bi še v Bihaču postavil osnovna načela za celotno področje javnega in družbenega življenja, pa tudi da postori vse tiste naloge, ki so nujne, da bi AVNOJ občutili in da bi se uveljavil na terenu med širokimi ljudskimi množicami kot resnično prvi, edini in najvišji nosilec ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju ...» (Spomini iz NOB, str. 75, VIZ, Beograd, 1961).

⁸ Edvard Kardelj opozarja: »Mislim, da bi bilo treba AVNOJ dati takšen značaj, da bo vse bolj prevzemal ne samo notranjo oblast (izhajajoč iz pravice vsakega naroda do samoopredelitve), ampak da bo tudi navzven iz rok londonske vlade trgal prvo za prvo mednarodnih pozicij, ki jih ima Jugoslavija kot država ...» (Zbornik, del II, knjiga 7., str. 99).

⁹ Tako Mijalko Todorović v pismu štabu šestega bataljona 1. proletarske brigade opozarja, da naša izseljenska združenja v ZDA »pravijo, da je AVNOJ prvi primer oblasti v Evropi, ki jo je ljudstvo izvolilo na podlagi Atlantske listine ...» (Zbornik, del IV., knjiga 9., str. 231).

¹⁰ Glej izjave IO AVNOJ in vrhovnega štaba NOV in POJ (Zbornik, del II, knjiga 8., str. 39, 46 in 47).

¹¹ V programu SKJ, sprejetem na 7. kongresu SKJ, je o tem zapisano: »Ker so v politiki organov oblasti prevladali družbeni in materialni interesi delavskega razreda in delovnih množic, se je nova državna organizacija vse bolj pretvarjala v močno sredstvo ne samo ljudske osvobodilne vojne, ampak tudi socialistične revolucije ...» (Sedmi kongres SKJ, str. 284–285, Kultura, Beograd, 1958).

¹² Pri načrtovanju sovražnih ofenziv »Weiss I« in »Weiss II« so sodelovali najvišji predstavniki Nemčije in Italije, potem pa še kvislingi in kontrarevolucionarji: »Pavelić in Draža Mihailović prek svojega posebnega odposlanca vojvode Jevđelića (Glej: Milan I. Obradović in Milan M. Miladinović: »Obveščevalnovarnostna aktivnost enot NOV in POJ v času bitke na Neretvi«, str. 267–269, Vojnogodovinski glasnik št. 1/1969).

¹³ Na predevečer aprilske vojne 1941 se buržoazija deli na prozahodno in profašistično, v bitki na Neretvi pa je nastopila združeno (ustaši in četniki).

¹⁴ Vladimir I. Lenin: Izbrana dela knjiga 5., str. 325.

¹⁵ Glej: Razpis o sklepih izvršnega odbora AVNOJ, sprejeti na seji z dne 28. XII. 1942. (Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, str. 109, Prezidijske skupščine FNRJ, Beograd).

¹⁶ Glej: Izjava vrhovnega štaba NOV in POJ in Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 8. februarja 1943 (Zbornik, del VII., knjiga 8., str. 39).

¹⁷ »... važnost in pomen AVNOJ je doumela velika večina borcev, t. j. vsi tisti, ki niso prišli v brigado zadnjih nekaj dni. Popularizacija AVNOJ, a posebej smo pripravljali akcije, ki jih je naša divizija (Cetrta) izvajala na glavni progi Beograd-Zagreb. Partizani so izpricali veliko ljubezen do AVNOJ, kakaj pripravljeni so bili zanj tudi umreti ...» (Zbornik, del IX., knjiga 3, dok. št. 52).

¹⁸ Josip Broz-Tito: Govori in članki, knjiga I., str. 153, Naprijed, Zagreb, 1959.

¹⁹ Zgodovinski arhiv KPJ, del I, knjiga 2., str. 250.

²⁰ Bihačka republika, knjiga II., str. 205.

²¹ Edvard Kardelj: Govor na slovesni seji CK ZKJ 28. XII. 1967.

²² V izjavi IO AVNOJ in vrhovnega štaba NOV in POJ z dne 8. II. 1943 je med drugim rečeno: »Narodnoosvobodilno gibanje popolnoma priznava narodnostne pravice Hrvatov, Slovencev, Srbov kot tudi Makedoncev, Črnogorcev in drugih. To gibanje je enako hrvatsko kot srbsko in slovensko. Potemtakem prav ono predstavlja poroštvo, da bodo izvojevane narodnostne pravice vsem narodom Jugoslavije ...» (Zbornik, del II., str. 38).

²³ Dr. Ivan Ribar: »Spomini iz NOB«, str. 96, VIZ, Beograd, 1961.

²⁴ »Borbax« z dne 10. I. 1943 (Zgodovinski arhiv KPJ, del I., 2., str. 358).

²⁵ Moša Pijade: »V socialnem smislu so pred nami zelo velike in zamotane naloge. Beguncev je nešteto, nešteto je pogorelecev s požganimi domovi, ljudi, ki bi se morali vrniti pod svojo svobodno streho, kjer pa namesto hiš najdejo pogorišča. Nešteto je otrok, ki so ostali brez staršev in brez najbližjih sorodnikov. Vse to spada med našo skrb in med probleme socialnega odseka izvršnega odbora ...» (Bihačka republika, knjiga II, str. 206).

²⁶ Veselin Masleša: »Ze poprej so NOO začeli odpirati otroške domove. IO je posvetil vso pozornost takšni pobudi, kakaj mnenja je bil, da je nastanitev in vzgoja otrok, ki so izgubili starše, vprašanje najosnovnejše moralne dolžnosti. Skrb za otroke mora biti skrb vse družbe ...» (Zgodovinski arhiv KPJ, del I., 2., str. 358).

²⁷ Z odlokom prosvetnega odseka je bilo obnovljeno šolsko delo v vseh osnovnih šolah mest in vasi na osvobojenem ozemlju. (Dr. Ivan Ribar, »Spomini iz NOB«, str. 72).

²⁸ »... odkar so prišli iz Zagreba«, piše v Borbi z dne 8. oktobra 1942, »so igrali v vseh krajih na osvobojenem ozemlju na Hrvatskem in v Bosni. Izvedli so neštete prireditve. Doživeli so večji obisk kot kdajkoli v svojem prejšnjem umetniškem življenju. Tisoči in tisoči so jih gledali in poslušali ...» (Zgodovinski arhiv KPJ, del I., 2., str. 63).

²⁹ O statutih ljudskih univerz glej knjigo »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti«, zbral in uredil dr. Leon Geršković, str. 84, izdal odbor za objavljanje predavanj na Pravni fakulteti v Beogradu, 1946. leta.

³⁰ Zbornik, del II., str. 39.

³¹ Glej: Bihačka republika, knjiga II., dok. 224.

³² Izvršni odbor AVNOJ pomaga NOO, da prerastejo v stvarne organe oblasti, ki bodo sposobni opravljati uspešno vse svoje funkcije NOO so imeli v AVNOJ in njegovem izvršnem odboru, najvišjo instanco, ki je vodila njihovo delo, ki jim je dajala napolta, vsklajevala njihovo delo in ga kontrolirala. Ta kontrola je bila v resnici pomoč in skrb, da NOO delujejo na liniji NOB, da se držijo ciljev revolucije in moralnohumanih načel oboroženega boja (Bihačka republika, knjiga II, str. 206).

³³ Dr. Ivan Ribar pravi o tem: »S posebnim odlokom izvršnega odbora je bila odredjena začasno stvarna in prostorna pristojnost NOO. Vse funkcije zakonodajne in izvršne oblasti znotraj svojega ozemlja, razen onih, ki so pripadale vojaškim oblastem, so NOO uveljavljali strogo na liniji narodnoosvobodilnega boja (»Spomini iz NOB«, str. 74).

³⁴ Strahil Gigov v sestavku »Makedonija za časa zasedanja AVNOJ v Bihaču« piše: »Glavni štab Makedonije je na osnovi gradiva s prvega zasedanja AVNOJ izdal navodila, da se povsod, kjer za to obstajajo ugodni pogoji, formirajo občinski, okrajni in okrožni narodnoosvobodilni odbori. Le-ti postanejo postopoma nosilci nove oblasti, a ljudstvo jih je kot takšne tudi sprejelo« (Bihačka republika, knjiga II., str. 309).

³⁵ Zgodovinski arhiv KPJ, del I., 2., str. 355.

Obisk na Vojščici

Črtomir Šinkovec

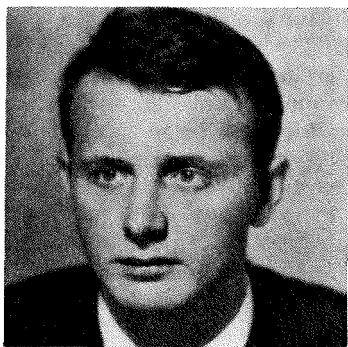
*V samotni sončni gmajni na Vojščici
preprosto, skromno, kot živeli so, junaki spijo
tam v srčku, ograjenem na ravnici,
imena, vklesana v kamen, govorijo:*

*»Se vedno smo kot tiste dni nekdanje
in tu na sončni jasi naši so grobovi,
naš duh pa še živi, močnejši kot lobanje,
in še je gost med vašimi domovi.*

*Ne, nismo mrtvi: sebe smo vsejali!
V globokih brazdah naše setve zelenijo:
o, bratje, bratje, mi zato smo pali,
da se obzorja temna vam zjasnijo.*

*V veliko njivo svojo setev smo vsejali:
ob Muri, Zilji, v nedra Benečije,
po poljih, gorah in v poslednji kraški skali
to naše seme v močnih koreninah klije.*

*Naš duh živi kot hude dni nekdanje
in raste v šir in dalj vam v opomin:
v svobodne brazde sejte — mi smo pali zanje —
in v vaših setvah naj bo — naš spomin!*

Zgodovina

NOV

Zlom Italije in nemška ofenziva na Dolenjskem

Anton Štampohar

(Nadaljevanje)

Italijanska divizija »Isonzo« je prišla v Novo mesto 3. maja 1941. Na njeno premetitev iz Kočevja so vplivali predvsem naslednji razlogi: 22. aprila zvečer so novomeški hitlerjanci ob prisotnosti nemških oficirjev prevzeli oblast in razglasili priključitev mesta k nemškemu rajhu. Ob razmejitveni črti je prihajalo do neredov, saj so Nemci prestavljali mejne znake v škodo Italije. Najnevarnejše pa je bilo pronemško razpoloženje dela prebivalcev na Dolenjskem in v Beli krajini, ki so pod vplivom demagoške propagande in vesti o »nemškem rajhu« — razširjali so jih naši delavci po vrnitvi z dela iz rajha — pošiljali k Nemcem posebne delegacije s prošnjo, naj njihove kraje zasede nemška vojska. Ta zaslepljenost sicer ni trajala dolgo, toda še 1. maja 1941 se je več sto ljudi zbralo v Novem mestu na protiitalijanske demonstracije, do katerih pa zaradi posredovanja peščice pripadnikov italijanskih oboroženih sil ni prišlo. Huje je bilo naslednji dan v Trebnjem, kjer je obležalo 7 mrtvih, 8 demonstrantov pa je bilo ranjenih. Razmejitvena črta med Italijo in Nemčijo se je na vzhodu Dolenjske ustalila šele sredi junija, čeprav je bila potegnjena že 22. aprila na Dunaju.

V času italijanske kapitulacije komandanta divizije »Isonzo« generala Alessandra Maccaria ni bilo v Novem mestu in njegovo delo je opravljal poveljnik divizijske pehote general Guido Cerruti. Razumljivo je, da je bila v tem času glavna naloga partizanske vojske doseči popolno razorožitev italijanskih enot in belogardističnih oddelkov.

Glavni štab NOV in PO Slovenije je že 8. septembra zvečer izdal štabom divizij in odredov povelje za razoroževanje italijanske vojske, kakor tudi bele in plave garde. V navodilih je rečeno, da mora biti stik partizanske vojske z Italijani odločen, »ne v smislu pogajanj, temveč v smislu vojske, ki je prevzela oblast«. Naslednji dan je CK KP Slovenije poslal navodila okrožnim in rajonskim komitejem KPS, v katerih je kot najpomembnejša naloga v nastalih razmerah navedena potreba po takojšnji vzpostavitvi oblasti Osvobodilne fronte in izvedbi popolne mobilizacije, na kar je v svojem povelju opozoril že glavni štab, pa tudi na možnost nemškega vdora na ozemlje Ljubljanske pokrajine.¹

V Novem mestu se je začela zbirati italijanska vojska in belogardisti iz okoliških postojank, ki so prek svojega poveljnika Vuka Rupnika skušali na poveljstvu divizije »Isonzo« doseči izročitev orožja za svojo vojsko. Isto je v imenu narodnoosvobodilne vojske terjal od generala Cerrutija odposlanec XV. divizije Edo Mihevc, ki je prišel v Novo mesto zjutraj 9. septembra v spremstvu skupine borcev Šlandrove brigade. Italijani so bili pripravljeni izročiti le manjši del orožja, popustili pa niso

niti tedaj, ko so se na pogajanja v štab divizije, ki je bil v poslopju sodišča, pri peljali Boris Kidrič, Jaka Avšič in vodja britanske vojaške misije major Jones. V tem pa je 10. septembra dopoldne vkorakala v mesto Šlandrova brigada, ki je skupaj s I. bataljonom Gradnikove brigade ter na novo formiranimi četami Narodne zaščite začela z razoroževanjem italijanske vojske. V popoldanskih urah so se začeli delno razoroženi Italijani pomikati proti Straži. Z njimi so odšli, čeprav so imeli drugačne načrte, tudi belogardisti, ki so bili zbrani po vaseh južno od Novega mesta (Regrča vas, Gotna vas in Žabja vas). Toda svoje gospodarje in varuhe so v bližini Straže zapustili, ko so videli, da partizanska vojska nadaljuje z razoroževanjem Italijanov. Zavili so pod Gorjance in po neprekinjenem pohodu prišli v Zameško, kjer so jih sprejeli Nemci v svojo službo.² Kot slovenski domobrance so se vrnili v Novo mesto proti koncu nemške ofenzive v začetku novembra.

Z odhodom italijanske vojske iz Novega mesta je mesto zaživel v svoji šest-tedenski svobodi. Še med njenim odhajanjem se je na Glavnem trgu proti večeru zbrala množica meščanov in pred rotovžem je bila postrojena Šlandrova brigada. Na tem prvem zborovanju Osvobodilne fronte so poslušalcem spregovorili Josip Vidmar, Boris Kidrič, Edvard Kocbek, Metod Mikuš, major Jones in drugi. Glavni štab NOV in PO Slovenije je takoj imenoval komando mesta, katere komandant je bil Vladimir Knežević-Volodja, njegov namestnik Milan Čadež, politični komisar pa Ivan Puntar-Gaber.³ V mestu sta imela svoj sedež okrožni odbor OF in okrožni komite KPS za Novo mesto. Že naslednji večer je bil prirejen miting v prosvetnem domu, na njem pa sta sodelovala tudi pesnik Matej Bor in operna pevka Bogdana Stritarjeva.

Razoroževanje italijanske kolone se je med Stražo in Sotesko nadaljevalo, vojaki pa so na poti prek Dvora proti Kočevju puščali tudi težje orožje, saj je general Cerruti v svojem zadnjem povelju podrejenim enotam ukazal, da morajo, tako vojaki kot oficirji, odložiti orožje.⁴

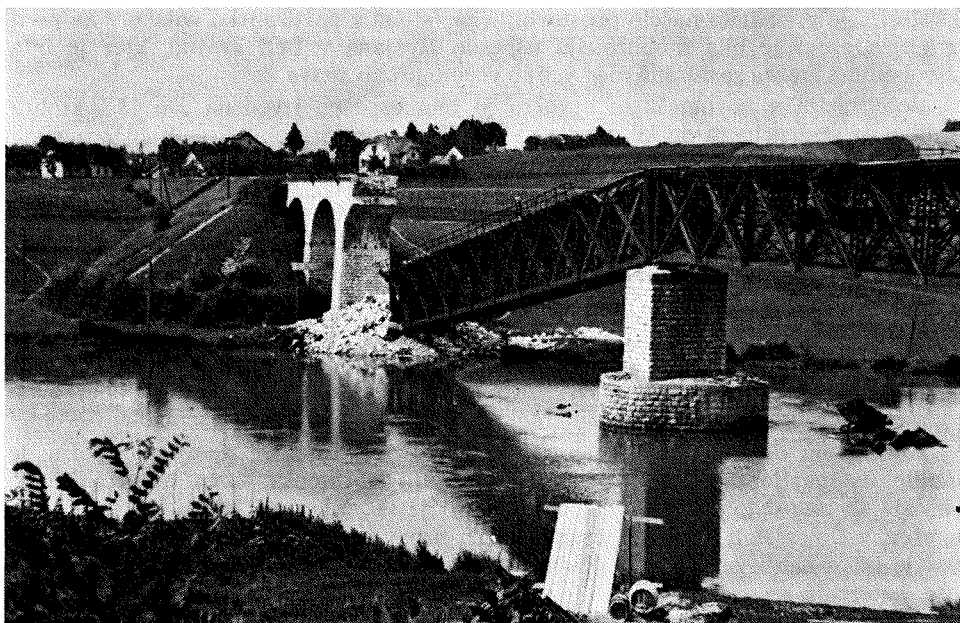
Pogajanja o razorožitvi so tekla tudi v drugih krajih po Dolenjski, kjer se je koncentrirala italijanska vojska. Posadko v Straži je 9. septembra razorožil I. bataljon Gradnikove brigade skupaj z Levstikovim bataljonom. Oba bataljona sta razoroževala še posamezne italijanske oddelke od Semiča do predelov ob zgornji dolini Krke. V prostoru med dolenjsko železnico in nemško mejo sta bili na delu Gubčeva in Cankarjeva brigada. Belogardistične posadke na tem področju, kakor tudi v Suhi krajini, so bile delno razbite, nekaj se jih je predalo, v glavnem pa so se zateleke v nemško varstvo ali pa na turjaški grad.

Podokrožni odbor OF Gorjanci je takoj po odhodu italijanske in belogardistične vojske z njegovega področja izdal proglas o prevzemu oblasti. Partizani so 9. septembra zasedli Kostanjevico ter spregovorili meščanom, toda ob prihodu nemške vojske so mesto zapustili. Nemci so se naslednji dan vrnili in vzpostavili stalno postojanko, s seboj pa so s šestimi avtomobili pripeljali bivše belogardiste.⁵

Za razliko od Dolenjske, kjer je sovražna vojsko razoroževala skoraj izključno le partizanska vojska, velja za Belo krajino in južni del Kočevske, da so pri razoroževanju v veliki meri sodelovali aktivisti Osvobodilne fronte, predvsem pa Narodna zaščita. V Beli krajini je bil poleg glavnine Vzhodnodolenjskega odreda še III. bataljon Tomšičeve brigade, ki je 9. septembra popoldne prikorakal z Mavrlena z dvema četama v Črnomelj, ena četa pa je že pred mestom zavila na desno in po cesti odšla na Vinico. Prek noči so Tomšičevci razoroževali italijansko vojsko, jo nato spremljali na njeni poti proti Italiji, toda 11. septembra so jo pri Kočevski Reki v celoti razorožili, kakor tudi belogardiste, v kolikor se niso že v Črnomlju priključili partizanski vojski.⁶

Ena četa Tomšičevega bataljona je na Vinici skupaj z Narodno zaščito razorožila nad 200 italijanskih vojakov, ki so prišli s Hrvaške, nato pa je šla v Kočevje, kjer se je zbral cel bataljon, ki je bil odslej ponovno v sestavu brigade.⁷

Posamezni oddelki sovražne vojske so bili razoroženi tudi po drugih krajih Bele krajine, tako v Gradcu, Semiču in drugod, v Starem trgu in Predgradu pa so razorožitev v celoti izvršili člani Narodne zaščite in aktivisti Osvobodilne fronte.⁸

Razrušeni most v Kandiji pri Novem mestu 18. septembra 1943

Na Kočevskem in Notranjskem je bila v času kapitulacije XIV. divizija. Tod so italijanske enote nudile večji odpor, pa tudi beli gardi so šli Italijani bolj na roke. Šele po boju pri Dolenji vasi na cesti med Kočevjem in Ribnico, kjer se je Tomšičevi brigadi (s pomočjo delov Prešernove in Gradnikove brigade) 10. septembra vdala grupacija črnih srajc XXI. Aprile, so bile primorane tudi druge italijanske enote odložiti orožje, partizanska vojska pa je vkorakala v izpraznjena mesta.

Na Dolenjskem je bila v celoti razorožena pehotna divizija »Isonzo«, del divizije »Lombardia« ter deli divizij, ki so se umikale s Hrvaške. Poleg orožja, streliva in sanitetnega materiala je partizanska vojska zaplenila še velike količine raznovrstne vojaške opreme, kar je bilo prepeljeno v skrivna skladišča na Rogu in njegovem obrobju. Med oktobrsko ofenzivo so Nemci, tudi po izdaji, nekatera skladišča odkrili in uničili.

14. septembra, ko se je razorožena italijanska vojska že umaknila z Dolenjske in je bila že uničena plavogardistična postojanka v Grčaricah,⁹ z neprebojnim obročem pa je bila obdana glavna belogardistična postojanka na Turjaku,¹⁰ je glavni štab NOV in PO Slovenije v dnevnem povelju izrekel pohvalo slovenskim partizanskim enotam za uspešno razorožitev italijanske vojske in uničenje belogardističnih posadk.¹¹

Glavni štab NOV in PO Slovenije je že 10. septembra izdal štabom obeh divizij in odredov navodila, ki so poleg operacijskega področja določala tudi glavne naloge. Po teh navodilih je bila XIV. diviziji kot operacijsko področje odrejena Notranjska s težiščem delovanja proti severu, XV. diviziji Dolenjska do reke Save, Zahodnodolenjskemu odredu Suha krajina in Vzhodnodolenjskemu odredu Bela krajina. Vsem pa je bila naložena naloga, da na svojem področju popolnoma porušijo vse komunikacijske zveze, predvsem železnice, kar naj bi onemogočilo nagel prodor nemških sil na osvobojeno ozemlje.¹²

Poleg proglaša o prevzemu oblasti in razglaša o razpisu volitev v zbor odposlancev slovenskega naroda — oba dokumenta je izdal izvršni odbor OF — sta glavni štab in izvršni odbor izdala 11. septembra v Soteski proglas o splošni mobilizaciji,

s katerim je prenehalo načelo prostovoljnega vstopa v partizansko vojsko.¹³ Že pred tem razglasom je bila mobilizacija uspešno izvajana v Beli krajini, kjer je bila Osvobodilna fronta zasidrana med veliko večino prebivalstva.

Mobilizacija v novomeškem okrožju je bila uspešno izvedena. Do 13. oktobra je bilo na področju rajonskega odbora OF Novo mesto mobiliziranih 1032 moških (med njimi je bilo 482 železničarjev), poleg tega pa je v raznih službah (železniška zaščita, Narodna zaščita, varnostna straža, partizanska straža, protiletalska zaščita in delavski bataljon) delalo še 622 moških in 50 žensk v ženski zaščiti. Iz podokrožja Trebnje je bilo poslanih v brigade 656 vojnih obveznikov. V podokrožju Šmarjeta-Škocjan se je mobilizaciji odzvalo (brez rajona Škocjan) 383 obveznikov, iz podokrožja Mirna peč pa 1261 oseb. Podokrožje Toplice je mobiliziralo 553 obveznikov.

Kljub visokim številkam pa to niso popolni podatki za novomeško okrožje, saj poročilo okrožnega komiteja KPS Novo mesto ne vsebuje številčnih podatkov o izvedeni mobilizaciji v podokrožju Mokronog in podokrožju Gorjanci-Šentjernej.¹⁴

Tolikšnemu dotoku novih borcev, za katerih oborožitev ni manjkalo orožja, je sledilo ustanavljanje novih brigad. Na ozemlju novomeškega in belokranjskega okrožja so bile ustanovljene naslednje enote: iz Levstikovega bataljona je 11. septembra v Dolenjskih Toplicah nastala VIII. brigada »Frana Levstika«; 13. septembra je bil v Žabji vasi pri Novem mestu ustanovljen I. topniški divizion XV. divizije, kateremu se je kmalu priključil še II. divizion; v Mokronogu je bila ustanovljena 24. septembra XII. brigada, dan pozneje pa v Veliki Bučni vasi pri Novem mestu XIV. »Železničarska« brigada. V Beli krajini je bila v bližini Metlike iz Vzhodnodolenjskega odreda ustanovljena 28. septembra XV. »Belokranjska« brigada.

Že 14. septembra je bila po odredbi glavnega štaba ustanovljena XVIII. divizija, ki je vključevala VIII. brigado »Frana Levstika«, IX. brigado (nastala je iz Zahodnodolenjskega odreda na Polomu na Kočevskem 14. septembra) in X. »Ljubljansko« brigado (ustanovljena 11. septembra na Golem pod Mokrcem iz prostovoljcev iz Ljubljane). V zadnji tretjini meseca septembra so zapustile Dolenjsko, kamor so prišle z nalogami v zvezi z italijansko kapitulacijo, Gradnikova (na Primorsko), Šlandrova (na Štajersko) in Prešernova brigada (na Gorenjsko).

Iz treh slovenskih divizij — XIV., XV. in XVIII. — je bil 3. oktobra 1943 v Zdenški vasi ustanovljen VII. korpus NOV in PO Jugoslavije. Istega dne je bil postavljen komandni kader v korpusu, in sicer v smislu vršilca dolžnosti: komandant je postal dotedanji komandant XV. divizije Rajko Tanasković, politični komisar pa dotedanji politični komisar XIV. divizije dr. Jože Brilej-Bolko.¹⁵

Za opravljanje nalog, ki so jih doslej opravljali organi ljudske oblasti ali enote partizanske vojske, je glavni štab z odredbo z dne 13. septembra ustanovil zaledne vojaške oblasti — komande vojnih področij, komande mest in partizanske straže — kar je pripomoglo, da je partizanska vojska lahko vse svoje sile usmerila v izvrševanje operativnih nalog. Kot prva je bila na ozemlju okrožnega odbora OF Novo mesto ustanovljena komanda novomeškega vojnega področja, katere komandant je bil Vinko Bon, politični komisar pa Franc Pirkovič-Čort. 17. septembra je bila imenovana komanda belokranjskega področja. Njen komandant je bil Jože Malič, pomočnik pa Jure Špehar.¹⁶

V začetku oktobra, ko je že prišlo do združitve novomeškega in grosupeljskega okrožja v novomeško okrožje, belokranjskemu okrožju pa je bil od kočevskega okrožja priključen rajon Stari trg ob Kolpi, je glavni štab izdal odredbo o reorganizaciji zaledne vojaške oblasti, postavil nov komandni kader in določil število komand mest. Na področju združenega novomeškega okrožja je bila postavljena komanda novomeškega vojnega področja s komandami mest v Novem mestu, Trebnjem, Stični, Grosuplju in Žužemberku. Komanda belokranjskega vojnega področja je postavila komande mest v Črnomlju, Metliki, Vinici in Starem trgu ob Kolpi.¹⁷

Obstajale so še partizanske straže, ki jih je lahko postavila komanda področja ali komanda mesta v strateško pomembnih krajih in na križiščih. Moštvo partizanskih straž so tvorile tiste osebe, ki zaradi mladosti ali starosti ter zmanjšane fizične sposobnosti niso bile sposobne za operativne enote. Tako so bile na ozemlju komande belokranjskega vojnega področja ustanovljene čete partizanske straže pri komandah mest v Črnomlju, Metliki in Vinici, vodi partizanskih straž pa v Gradcu, Semiču, Dragatušu in pri komandi mesta Stari trg ob Kolpi.¹⁸

Ena pomembnih nalog na osvobojenem ozemlju je bila organizacija prometa. Železniški promet je že v septembru popolnoma prenehal (razen na odseku Novo mesto—Straža), ker so bili vsi glavni mostovi, viadukti, tuneli, kakor tudi posamezni odseki prog, iz strateških razlogov uničeni. Tako je bil 18. septembra zjutraj razstreljen železniški most v Kandiji, konec septembra pa viadukt pri Otovcu. Pri postajah za zvezo je bil s konjskimi vpregami, jahalnimi konji in kolesi organiziran redni promet z voznim redom, na nekaterih progah pa še lokalni promet.¹⁹ Spomladi 44 pa so bile predvsem za potrebe vojske organizirane t. i. etapne vožnje. Največ se je promet odvijal po »partizanski magistrali«, po kateri je vozil »partizanski vlak« iz Bele krajine in prek Dolenjskih Toplic v Suho krajino.

Obdobje svobodne jeseni je prineslo novosti tudi na drugih področjih, kar je pripomoglo k normalizaciji življenja v vojnih razmerah. Tako je bila z odlokom izvršnega odbora OF z dne 15. septembra ustanovljena upravna komisija za osvobojeno ozemlje kot prehodni najvišji upravni odbor z osmimi odseki. Za sekretarja upravne komisije in načelnika odseka za splošno upravo je bil imenovan Bogdan Osolnik.²⁰ Po prizadevanju Iva Pirkoviča in prof. Janka Jarca, da bi zbrali in ohranili arhivsko gradivo italijanskih enot, je odsek za narodno vzgojo in prosveto poslal 10. oktobra 1943 okrožnico vsem okrožnim odborom OF in komandam vojnih področij z navodili za zbiranje »vsega pisanega in tiskanega gradiva, ki se kakorkoli nanaša na narodnoosvobodilno borbo, ki so ga pustile razpadle okupatorske vojaške oblasti, oddelki bele garde ter civilne in policijske italijanske oblasti.«²¹ Z delom so pričele partizanske osnovne šole. V Novem mestu se je pričelo šolsko leto na gimnaziji s cerkvenim opraviлом v cerkvi v Gotni vasi. Vendar do pouka na partizanski gimnaziji zaradi ofenzive ni prišlo.

V obdobju po kapitulaciji Italije je bila glavna naloga brigad in odredov zavarovanje osvobojenega ozemlja. Glavni štab NOV in PO Slovenije je divizijam in južni grupi odredov z odredbo dne 16. septembra ponovno določil naloge za primer nemškega vdora. XV. divizija je varovala ozemlje od Litije do hrvatske meje.²²

Do prvih bojov ob nekdanji nemško-italijanski meji je prišlo 12. septembra, ko je Šlandrova brigada napadla prek 700 belogardistov pri Mršči vasi. V napadu na odprtem zemljišču je brigada utrpela velike izgube. To je bil prvi napad, v katerem je nemška vojska in letalstvo podprlo belogardiste, ki jih dotlej niso pustili na svoje zasedbeno ozemlje. Glavni štab je zapovedal ponovni napad v noči na 13. september. Vendar do napada ni prišlo, ker so Nemci sprejeli belogardiste v svoje varstvo in jih odpeljali v Kostanjevico.²³

Mejno področje ni bilo več mirno. Nemci so odslej z manjšimi silami stalno izpadali na osvobojeno ozemlje. 15. septembra so v varstvu tankov in pod zaščito letalstva prodrli iz Zameškega do Mokrega polja, toda Šlandrova brigada jih je odbila. Naslednjega dne je Šlandrova brigada zapustila področje Šentjernej-Kostanjevica, na njeno mesto pa je prišla Gubčeva brigada, ki je na tem področju tudi čakala oktobrsko ofenzivo.²⁴

19. septembra so Nemci in belogardisti, oblečeni v nemške uniforme, udarili čez mejo pri Krmelju. V bataljon Šlandrove brigade jih je pregnal in jim uničil dva tanka in avtomobil.²⁵

Ti nemški vdori na osvobojeno ozemlje, zlasti pa bombardiranje in vdor v Višnjo goro 22. septembra, so bili vzrok, da je glavni štab v odredbi z dne 22. septembra ukazal divizijskim in odrednim štabom preiti na njihovih operativnih področjih

v ofenzivo.²⁶ Partizanske enote so začele vpadati na sovražno ozemlje. V sestavu XV. divizije so bile v tem času Gubčeva, Cankarjeva, XII., XIV. in XV. brigada. Konec meseca, ko sta bili Gubčeva in XV. brigada na Hrvaškem, je Cankarjeva brigada napadla obmejno postojanko Javorje in Bogenšperk, XII. brigada pa je obstreljevala Kostanjevico. V začetku oktobra sta obe brigadi povečali aktivnost na nemškem ozemlju. 3. oktobra zvečer je IV. bataljon XII. brigade prodrl do Save, miniral progo na dveh mestih ter zažgal železniško postajo Jevnico, naslednjo noč pa napadel Litijo.²⁷

Sledili so uspešni napadi na postojanko Goba, Dole, Vrhek in Javorski križ ob cesti Šmartno—Moravče. Ti napadi so onemogočili vdore nemških enot na osvobojeno ozemlje, niso pa mogli preprečiti bombardiranja dolenjskih vasi in mest, s katerim so Nemci prizadejali mnogo človeških žrtev in materialne škode. Novo mesto so bombardirali že 14. septembra okoli poldneva in ponovno proti večeru. Meščani so se začeli izseljevati iz mesta. Prek noči so odpeljali iz Krajčeve tiskarne oba tiskarska stroja: tigel v ciklostilno tehniko »Urška 14«, veliki brzotiskalni stroj pa v Dolenjo Brigo pri Banji Loki. Istega dne so bombe ubile 9 vaščanov v Šentjerneju. Ponovno je bilo Novo mesto bombardirano 3. oktobra. Hudo je bila prizadeta ženska bolnišnica in središče mesta, med žrtvami pa je bil tudi umetnostni zgodovinar Jože Gregorič. Skupno je bilo med obema bombardiranjema prek 60 žrtev. 3. oktobra popoldne so padale nemške bombe še na središče Črnomlja. Terjale so 12 žrtev. Za pomoč pri odstranjevanju posledic se je zavzel Boris Kidrič. 5. oktobra je bil bombardiran Mokronog ter Orehovica, Vrhopolje, Stara vas in Loka pod Gorjanci. Nemška letala so preletavala še druga naselja po Dolenjskem. Pogosti letalski alarmi in strah pred bombardiranjem so hromili delo²⁸, obenem pa napovedovali, da se Nemci pripravljajo na obsežnejše akcije proti osvobojenemu ozemlju. Toda zaenkrat na severu še niso zbrali dovolj sil in pobuda je bila še vedno v rokah XV. divizije, medtem ko je pri Brodu na Kolpi sredi oktobra že prišlo do obrambnih bojev.

Z odredbo štaba VII. korpusa je bilo XV. diviziji ukazano, da mora najprej uničiti sovražni postojanki v Kostanjevici in Bučki, nato pa vse graničarske postojanke ob nekdanji nemško-italijanski meji ter porušiti mostove na Krki in na Savi, kakor tudi vse ceste, ki peljejo na osvobojeno ozemlje. Podobne naloge sta dobili tudi XVIII. in XIV. divizija na svojih sektorjih: prva na ozemlju med Ljubljano in Litijo, druga pa s težiščem delovanja proti železnici Ljubljana—Trst in Postojna—Ilirska Bistrica.²⁹

Ofenziva XV. divizije se je pričela 11. oktobra, ko so njene enote prekoračile mejo in začele prodirati proti Savi: Cankarjeva brigada od Sv. Križa k Dolam, XII. brigada od Mokronoga k št. Janžu, železničarska brigada od Škocjana k Bučki in Gubčeva brigada od Šentjerneja h Kostanjevici. Partizanske brigade, oborožene s tanki, topovi, minometalci ter avtomatskim orožjem, so v naslednjih dnevih zavezle številne postojanke, nekatere pa so Nemci izpraznili sami, z njimi pa so se ponekod umikali tudi Kočevarji. Med drugimi je bila zavzeta postojanka v Šentjanžu in na Bučki (to so Nemci sami zapustili), Kostanjevica, ki jo je napadala Gubčeva brigada ob podpori II. topniškega divizion, pa zaradi otežkočenega dostopa do utrdb ni padla. Najdlje je proti Savi prodrla XII. brigada, ki je zavzela Boštanj in z artilerijo tolkla po mostu pri Sevnici in po sami Sevnici. Železničarska brigada je imela v teh bojih večje število ranjenih in mrtvih, zato se je s področja Bučke premestila v Srednjo vas pri Črmošnjicah, kamor je prišla 14. oktobra. Gubčeva brigada je nadaljevala z napadi na Kostanjevico — tolkla je predvsem artilerija — in prebila utrdbe ter vdrla v mesto, Cankarjeva brigada pa je pregnala sovražnika iz Preske in zasedla Polšnik.³⁰

Glavni štab je v dnevnem povelju 14. oktobra izrekel pohvalo in priznanje za dosežene uspehe vsem trem divizijam; XV. diviziji za uničenje meje, »ki sta jo postavila nemški in italijanski okupator od Ljubljane do Kostanjevice«.³¹

Zrtev nemškega bombardiranja Novega mesta je bila tudi Turkova hiša v Križatijski ulici

Medtem pa so Nemci dovažali na ozemlje ob Savi nove enote iz severne Italije, iz alarmnih čet pa so 12. oktobra 1943 pri Sentjanžu ustanovili vermanski bataljon, ki mu je poveljeval zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindel. 14. oktobra so s tremi kolonami napadli položaje XII. in Cankarjeve brigade. XII. brigadi je uspelo zažgati dva od treh avtobusov, ki so peljali iz Sentjanža, obstreljevala pa je tudi osebni avto zveznega vodje Steindla, katerega pa ni bilo v avtu.

16. oktobra so Nemci napad ponovili in do 18. oktobra so zavzeli ozemlje do nekdanje nemško-italijanske meje na desnem bregu Save. Ofenzivne operacije XV. divizije so bile s tem zaključene. Zvečer naslednjega dne je šef civilne uprave iz Gradca dr. Sigfried Uiberreither obiskal vermanski bataljon »Süd« pri Sentjanžu in podelil moštvo železne križce za vojne zasluge.³² Manjši spopadi so trajali na mejnem področju vse do 21. oktobra, ko so nemške sile tudi s te strani nezadržno prodrle na Dolenjsko.

Z veliko ofenzivo, katere namen je bil zasesti od Italijanov izpraznjeno ozemlje, so pričeli Nemci že proti koncu septembra 1943. Prvi del ofenzivnih operacij je potekal v Slovenskem Primorju, drugi v Brkinih in Istri, z operacijami v Gorskem Kotaru pa je bilo, potem ko so nemške enote prebile položaje XIII. hrvatske divizije in prodrle na desni breg Kolpe, ogroženo slovensko osvobojeno ozemlje z juga.

Zgodaj zjutraj 17. oktobra je na Brod na Kolpi prodrlo okoli 600 Nemcev z dvema baterijama topov, baterijo hitrostrelnih topov in 8 tanki. Ko je bil o tem obveščen štab VII. korpusa, je takoj izdal odredbo o ustanovitvi operativnega štaba, ki je v naslednjih dnevih vodil boje enot ob Kolpi. Operativni štab je bil podrejen štabu VII. korpusa in štaboma XIV. in XV. divizije. Poveljeval je IX. in Šercerjevi brigadi ter četi iz sestava bataljona komande mesta Kočevje. Podrejena mu je bila tudi Železničarska brigada, ki pa je prišla iz Srednje vasi do Ajblja šele 21. oktobra zjutraj. Tem enotam je operativni štab še istega dne določil položaje in naloge. V noči

na 18. oktober je okoli 100 Nemcev prešlo Kolpo pri Brodu na Kolpi in začeli so popravljati porušeni most. Pri delu jih je poskušala ovirati naša artilerija, napadala je tudi pehota, toda zaradi močnega sovražnega streljanja iz topov in avtomatskega orožja je Nemcem uspelo most popraviti. 19. oktobra zjutraj so njihove motorizirane enote prešle Kolpo. Do 21. oktobra, ko trajajo obrambni boji v obkolpskih vaseh (pred Banjo Loko), je od naših enot dosegel večji uspeh le I. bataljon IX. brigade, ki je 12 Nemcev ubil, 8 pa ranil.³³

19. oktobra so se manjši oddelki nemške vojske pojavili tudi na desni strani Kolpe nasproti porušenega viniškega mostu. Tri dni so jih zadrževali borci enega bataljona Karlovačkega odreda in četa partizanske straže pri komandi mesta Vinica. Do hudega boja je prišlo 21. oktobra pri vasi Sečje selo. Nemška motorizirana kolona je bila odbita, vas Sečje selo pa požgana. Granate in mine so padale tudi po Vinici, kjer je pogorelo šest hiš. 23. oktobra so Nemci vdrli prek Kolpe.³⁴

21. oktobra, ko se je začel četrti del ofenzivnih operacij z napadom na Dolenjsko in Notranjsko, je štab II. SS tankovskega korpusa, ki je vodil operacije, razpolagal z okoli 48 000 možmi, nad 110 tanki, nad 10 samohodnimi topovi in prek 140 motoriziranimi protitankovskimi topovi. Slovenska domobranska legija, ki je bila ustanovljena 24. septembra 1943 z razglasom vodje koroškega državnega propagandnega urada NSDAP dr. Lapperja in šefa pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini generala Leva Rupnika, je dala Nemcem na razpolago nekaj desetih vodnikov. Največ jih je bilo iz III. domobranskega bataljona v Kostanjevici, ki mu je poveljeval Vuk Rupnik.

Nasproti tem silam je bilo na robu osvobojenega ozemlja razporejeno 11 brigad VII. korpusa s tremi topniškimi divizioni. Skupno je partizanska vojska štela okoli 12 000 mož. Imela je del težkega orožja, ki ga je zaplenila ob italijanski kapitulaciji. Nekaj so ga enote izgubile v ofenzivnih operacijah, del pa so ga pred ofenzivo poskrile ali uničile, da jih ne bi oviral med ofenzivo.³⁵

Med prvo fazo ofenzivnih operacij na Dolenjskem (četrti del ofenzive je nosil ime Wolkenbruch — prelom oblakov) so enote okrepljene 162. pehotne »Turkestanske« divizije čistile ozemlje na desnem bregu spodnjega toka Krke, Gorjance in severovzhodni predel Bele krajine. Istočasno je na ostalem ozemlju Bele krajine in delu Kočevske operirala 44. grenadirski divizija.

Glede na dejstvo, da sta glavni štab in CK KP Slovenije takoj po italijanski kapitulaciji opozarjala na možnost nemškega vdora na osvobojeno ozemlje, glavni štab sam pa tudi pozneje, in glede na to, da so Nemci od srede oktobra povečali svojo aktivnost in koncentrirali nove sile na obrobju osvobojenega ozemlja, kar ni ostalo skrito, lahko rečemo, da partizanske brigade niso bile pripravljene na ofenzivo tolikšnega obsega.

21. oktobra zjutraj, preden je začel 1. SS tankovski grenadirski polk prodirati proti Novemu mestu, je granata, ki jo je izstrelil topniški divizion, ubila na trgu v Kostanjevici 4 višje nemške oficirje. Nemci in domobranci so obdolžili domačine, da so granato vrgli oni. Med njimi so zbrali 70 oseb in 25 so jih še isti dan na Malencah ustrelili. Druge so odpeljali na prisilno delo.³⁶

Po preboju položajev Gubčeve brigade — do hudih bojov je prišlo pri Prekopi, kjer je padla večina borcev ene čete I. bataljona — so Nemci v dopoldanskih urah prek Šentjerneja in Mokrega polja prišli v Novo mesto. Spotoma so ubijali civilno prebivalstvo in ropali. Samo v Novem mestu in bližnji okolici so tega dne ubili 26 oseb, 4 pa so obesili na vrtno ograjo gostilne na Ločenski cesti. Glavnina 1. SS tankovskega grenadirskega polka je prek Vahte prodirala v Belo krajino. Na Jugorju so ustrelili 3 partizane, na slivo pa obesili neznanega moškega. Pred Goljevo hišo na Suhorju, kjer je zasedala gospodarska komisija rajonskega odbora OF Suhor, so ubili člana SNOO Antona Kramariča in še tri moške. Pot so nadaljevali do »Starega pilda« pred Metliko, nato pa so zavili proti Semiču, kjer se jim je poskušala postaviti v bran oficirska šola glavnega štaba. Nemška glavnina je pre-

Mobilizacija po kapitulaciji Italije — skupina mobilizirancev iz Vavte vasi in Straže v septembru 1943

nočila v Semiču, predhodnica pa je še isti dan po semiški cesti dosegla Črnomelj, kjer je pri vходу v mesto ubila skupino delavcev iz združne mizarske delavnice.³⁷

Gubčeva brigada je ofenzivo preživela na Gorjancih, kamor je po opravljeni nalogi v zvezi z evakuacijo bolnišnice iz Žumberka prišla tudi XV. brigada, razen I. bataljona, ki je ofenzivo preživel ločeno od brigade. V obroču se je znašel še I. topniški divizion. V bojih s polkom planinskih lovcev »Admont« po vrhovih Gorjancev 22. in 23. oktobra je Gubčeva brigada utrpela večje izgube. Njen IV. bataljon se je v času ofenzive nahajal na levem bregu Krke, medtem ko so drugi bataljoni Gubčeve brigade ostali ob vznožju Gorjancev vse do konca ofenzive in izvajali napade na nemške oddelke na cesti Novo mesto—Kostanjevica in na ozemlju do ceste Vahta—Novo mesto.³⁸ Enote 44. grenadirske divizije so od 21. do 23. oktobra vdrle v Belo krajino pri Metliki in Gribljah, z manjšimi silami pa še pri Ziljah, Vinici in Starem trgu.

Partizanske enote pod poveljstvom operativnega štaba so s hudimi izgubami zadrževale motorizirano kolono, ki je prodirala iz Broda na Kolpi. Samo 23. oktobra je v bojih pri Ajblju padlo 23 borcev IX. brigade. Tega dne je bil operativni štab razpuščen. Prva dva nemška tanka sta prišla v Kočevje 24. oktobra zvečer, prek noči pa glavnina 44. izvidniškega oddelka.³⁹

Medtem ko v severnem delu Bele krajine vse do konca oktobra ni bilo nobenih partizanskih enot, sta bila v južnem delu nekaj dni dva bataljona XII. brigade, III. bataljon Karlovačkega odreda ter I. bataljon XV. brigade, iz katerega je na poti od Prilozja pri Kolpi do Žumberka dezertiralo (ali pa so se izgubili) blizu 300 borcev. Le manjši del se jih je do začetka novembra vrnilo v bataljon. Zaradi tega in nesoglasij med komandnim kadrom so bila odstavljena vsa četna poveljstva in bataljonski štab, bataljon pa je bil preimenovan v II. bataljon.

Težke preizkušnje je doživljala tudi XIV. brigada, ki se je zaradi premajhne vojaške izurjenosti umaknila s položajev nasproti Broda na Kolpi in je dočakala

konec ofenzive med Planino in Blatnikom. Ves čas so se njeni bataljoni spopadali z nemškimi oddelki, zaradi dezertacij pa se je število borcev neprestano manjšalo. 11. novembra se je brigada zbrala v Srednji vasi pri Črmošnjicah. Čez nekaj dni je bila po ukazu štaba VII. korpusa razpuščena, moštvo pa dodeljeno XVIII. diviziji.⁴⁰

Opombe

- ¹ Zbornik VI-7, dok. 1 in 4.
- ² Zbornik VI-7, dok. 14 in 34; Jože Štok-Korotan: Jeklena pest, str. 245 in 251.
- ³ Janko Jarc: Partizanski Rog, str. 110.
- ⁴ Zbornik VI-7, dok. 294.
- ⁵ Zbornik VI-7, dok. 27; Dnevnik župnika Andreja Zupanca, str. 401, v arhivu Dolenjskega muzeja.
- ⁶ Od okoli 230 belogardistov iz belokranjskih postojank, ki so se ob kapitulaciji zbrali v Crnomlju, jih je 123 takoj vstopilo v partizansko vojsko. Med njimi je bil tudi komandant črnomaljske postojanke Franc Verderber, ki je kasneje padel v boju s sovražnikom.
- ⁷ Ivan Križan: Pot enega izmed tisočev, spominski zapis v arhivu Belokranjskega muzeja; Zbornik VI-7, dok. 10 in 15. — Podatke o Tomšičevem bataljonu navajam po spominskem zapisu Ivana Križana »Pot enega izmed tisočev«. Vendar je potrebno poudariti še naslednje: Franci Strle v prispevku »Tretji bataljon Tomšičeve brigade v Crnomlju in Kočevju«, Naša obramba, leto 1971, št. 10, piše, da so 9. septembra vkorakale v Crnomelj vse tri čete. 10. septembra, ko so šli Italijani proti Kočevju, jih je spremljala ena četa, medtem ko sta dve četi odšli proti Vinici in dalje proti Staremu trgu. — Križanov zapis navajam iz razloga, da bi njegovo pričevanje pripomoglo k razčiščevanju vloge III. bataljona Tomšičeve brigade v Beli krajini ob italijanski kapitulaciji.
- ⁸ Peter Romanič: Pripombe in dopolnila k osnutku zgodovine NOB v Beli krajini, arhiv Belokranjskega muzeja.
- ⁹ Plavogardistična postojanka v Grčaricah je padla 10. septembra. Po tridnevnih bojih jo je uničila Serčerjeva brigada.
- ¹⁰ Po bojih od 14. do 19. septembra je srednjeveški turjaški grad, v katerem je bilo blizu 700 belogardistov, zavzela Prešernova brigada.
- ¹¹ Zbornik VI-7, dok. 40.
- ¹² Zbornik VI-7, dok. 15, 16, 17 in 18.
- ¹³ Zbornik VI-7, dok. 21, 22 in 28.
- ¹⁴ Zbornik VI-7, dok. 259.
- ¹⁵ Zbornik VI-7 dok. 189 in 190.
- ¹⁶ Zbornik VI-7, dok. 36, 37 in 73.
- ¹⁷ Zbornik VI-7, dok. 217.
- ¹⁸ Zbornik VI-7, dok. 44 in 284.
- ¹⁹ Zbornik VI-7, dok. 161.
- ²⁰ Zbornik VI-7, dok. 48.
- ²¹ Prispevki . . . , 1960, št. 1, str. 330.
- ²² Zbornik VI-7, dok. 61 — Južna grupa odredov je bila ustanovljena 16. septembra. Tvorili so jo Vzhodnodolenjski in Kočevski odred ter mobiliziranci. Z odredbo glavnega štaba je bila južna grupa odredov dne 26. septembra razpuščena. Kočevski odred je bil vključen v XVIII. divizijo, iz Vzhodnodolenjskega odreda pa je bila čez dva dni ustanovljena XV. brigada.
- ²³ Zbornik VI-7, dok. 29, 31 in 109.
- ²⁴ Zbornik VI-7, dok. 65 in 66.
- ²⁵ Zbornik VI-7, dok. 92 in 180.
- ²⁶ Zbornik VI-7, dok. 111.
- ²⁷ Zbornik VI-7, dok. 176 in 224.
- ²⁸ Zbornik VI-7, dok. 203, 222 in 224.
- ²⁹ Zbornik VI-7, dok. 231 in 232.
- ³⁰ Zbornik VI-7, dok. 260; Zbornik VI-8, dok. 64, 130 in 199.
- ³¹ Zbornik VI-7, dok. 261.
- ³² Zbornik VI-8, dok. 179.
- ³³ Zbornik VI-7, dok. 287.
- ³⁴ Janko Jarc: Partizanski Rog, str. 122.
- ³⁵ Tone Ferenc: Kapitulacija . . . , str. 369, 462 in 464.
- ³⁶ Kronika osnovne šole Kostanjevica, prepis v Dolenjskem muzeju.
- ³⁷ Hinko Vilfan: Nemški vdor v Belo krajino. TV 15, 23. IV. 1968, št. 16; Anica Svajger: 21. oktobra 1943, Kurirček 62/63, št. 7.
- ³⁸ Lado Ambrožič: Gubčeva brigada, str. 402 in sl.
- ³⁹ Zbornik VI-8, dok. 25, 33 in 37.
- ⁴⁰ Mile Pavlin: Petnajsta brigada, str. 60 in 66; Zbornik VI-8, dok. 94.

Gradivo **Znanilec oboroženega boja z Ostrožnega brda**

Pričevanje **Franci Strle** **(Nadaljevanje in konec)**

Vsi Bečanovi kakor en mož

Bečanovi so bili že pred vojno na daleč znani. V Loški dolini so ljudje o tej družini govorili s posebnim spoštovanjem. To še posebej velja za Franeta, ki je bil zelo tovariški in je imel med ljudmi tostran nekdanje meje in v Brkinih veliko prijateljev. Spoštovanje, ugled in zanimanje je ta družina uživala že zaradi izredne številnosti. Očetu Francu Maslu in njegovi devet let mlajši ženi Jožefi se je rodilo kar enajst otrok, ki so bili vsi zdravi in ni še noben umrl naravne smrti. Prvi je prišel na svet 23. avgusta 1912 sin Karlo, za njim se je 21. avgusta 1914 rodil Frane, potem 6. marca 1918 hči Kristina, 5. januarja 1920 sin Tone, 2. februarja 1922 hči Marija, 4. oktobra 1923 sin Edvin, 25. maja 1925 Lojze, 25. junija 1927 Pavle, 16. maja 1929 Jožef, potem pa še 29. februarja 1932 Janez in 5. januarja 1935 Vera Antonija. Oče in mati sta vse vzgojila v ljubezni do dela, do zemlje in do materinščine. Po očetu so povzeli odločnost pri zavzemanju za pravico, v materi pa so imeli zgled požrtvovalnosti za skupne koristi družinske skupnosti.

Z vstopom v leto 1942 so bili pri partizanih že trije Maslovi: Karlo s partizanskim imenom Matevž in Drago, Frane s partizanskim imenom Ludvik in Edvin s partizanskim imenom Stojan. Tone, ki je služil vojsko na Siciliji, je jeseni 1941 tudi nameraval pobegniti k partizanom. Toda po Karlovem begu so Italijani nad njim poostri nadzor, tako da se mu beg ni mogel posrečiti. Aprila 1942 ob splošnem obračunu z Bečanovimi so mu Italijani odvzeli orožje. Bil je pod posebnim nadzorstvom, vendar mu je kljub temu uspelo izvesti nekaj sabotaž, predvsem pa propagandno delovati med rojaki v italijanski vojski. Skupaj z Doretom Margonom iz Hernelj, Stankom Samcem iz Plavij pri Trstu, Albinom Primožičem iz Dekanov pri Kopru, Ivanom Gustinčičem iz Tater in enim Goričanom je 2. avgusta 1943 dezertiral k zaveznikom. Ta skupina se je v celoti priključila NOV Jugoslavije, in sicer Tone kot letalski mehanik.⁷¹

S pomočjo Bečanovih se je Ervin Dolgan-Janez že julija 1941 povezal z mnogimi zavednimi Brkinci: na Ostrožnem brdu s Francem Medvedom in z družino Kovačič, s Francem in Janezom Volkom s Suhorja, z Antonom Frankom iz Kilovč, z Mico Matjanovo na Stari Sušici. Dolgan pravi, da ni postavljajal odborov ali vodstev, marveč je le organiziral skupine z določenimi nalogami.

Bečanovi fantje so jeseni 1941 izvedli tudi več propagandnih akcij. Tako so Anton Gustinčič ter Edvin in Pavle Maslo raztrosili letake v sovražni postojanki na Pivki, v Ilirski Bistrici pa so podobno akcijo izvedli Edvin, Lojze in Jože Maslo.

Pri Bečanovih so bili partizani kakor doma. Tam so dobili varno zatočišče, se pogreli, posušili in okrepcali, tam so jim prali, kuhali in pekli kruh. Od tu so partizani izvajali razne akcije. Dne 16. januarja 1942 so Maslovi fantje s svojimi partizanskimi tovariši napadli protiletalsko opazovalnico na Premu. Karlo se je tedaj že uveljavil z izrednim pogumom. Pri napadu na italijansko progovno stražo pri štanjelu 3. februarja 1942 se je izkazal z zaplembo mitraljeza. 9. februarja 1942 so maloštevilni primorski partizani blizu Griž pri Sežani že vodili pravo bitko s karabinjerji in italijansko vojsko, ki je trajala 20 minut. Izvedli so napad na Vrbico. 14. marca 1942 so zaplenili v Trnovem (Ilirska Bistrica) 15 govedi, ki so bila namenjena za italijansko vojsko. Ta goveda so potaknili pri zavednih Brkincih v Janeževem in na Ostrožnem brdu kot partizansko zalogo hrane.⁷²

Že konec februarja ali v začetku marca 1942 je Ervin Dolgan-Janez prevzel izključno terensko delo, četno poveljstvo pa je prepustil Martinu Greifu-Rudiju. Poleg stalnega dotoka novih borcev iz domačega zaledja, takrat je četa štela že 30 mož, je prvim partizanom na Primorsko prišla tudi pomoč iz matične Slovenije. 27. marca 1942 je po zvezi čez Loško dolino prišla tako imenovana Špacapanova četa, ki je štela 25 dobro oboroženih borcev. To so bili zvečine tisti ljudje, od katerih se je decembra 1942 pri Godoviču ločil Ervin Dolgan-Janez, dopolnili pa so jo še nekateri prostovoljci iz Šercerjevega bataljona. Med temi je bil tudi Rudi Mlakar, Pangretov iz Viševka, ki je imel partizansko ime Sulc in je šel k partizanom skupaj z Ernestom Nelcem in Vilkom Sterletom-Radijem tudi iz Viševka že v začetku januarja 1942.⁷³ Tedaj se za partizane, ki so taborili pod Ostrožnim brdom blizu Šmagorja in ki jim je poveljeval Martin Greif-Rudi, med njimi so bili večinoma Brkinci in tudi trije Maslovi, uveljavi ime Brkinska četa.

Nad Bečanovo domačijo in Bečanovimi pa se že začno zgrinjati temni oblaki. Začelo se je z vohljači. Dne 31. marca 1942 je partizanska patrulja ujela na Suhorju davkarja Enrica Mecozzija, ki je oborožen vohunil za partizani, in ga ustrelila. Potem so partizani zaplenili italijanskim kolonistom na Turnu nad Gornjo Bitnjo lovsko orožje in živino. Zaradi tega so Italijani začeli ustrahovalni pohod po Brkinih, četa pa se je umaknila k Volčam. Že 1. in 2. aprila 1942 so Italijani zaprl 7 Šmagorcev, ponoči na 3. april 1942 pa so obkolili in vdrli v Bečanovo hišo na Ostrožnem brdu, kjer so vso noč zasliševali Franca in Jožefo Maslo ter njune otroke, zjutraj pa so starega Bečana odvedli, ga po vasi zasramovali in bili s puškinimi kopiti, nato pa ga odpeljali v sežanske zapore. Kristina in Marija Maslo, ki sta se uspeli izmuzniti in se tako izogniti zaporu, sta obvestili Greifove partizane v Volčah, kaj se je zgodilo. Greif je odredil patruljo, v kateri so bili: Karlo Maslo-Matevž, Frane Maslo-Ludvik, Ivan Brozina-Slovan in Anton Primc-Dušan. Ti so 4. aprila 1942 pri Ambrožiču iz zasede napadli karabinjersko patruljo, ki je iskala izginulega davkarja Mecozzija. Smrtno sta bila zadeta poročnik Zani in brigadir Giuseppe Londel. Karlo je v tem spopadu celo zlomil puškino kopito, toda s Franetom sta zaplenila dve novi. To akcijo sta pravzaprav izvedla Karlo in Frane Maslo sama, sicer ne bi bil ušel noben od karabinjerjev, zato se je ves bes Italijanov sesul na Bečanove, ki so še ostali doma.⁷⁴ Domačija je še isti dan končala v plamenih, mater Jožefo pa so 7. aprila 1942, ko so fašisti na Ostrožnem brdu požgali še 6 domačij, s puškinimi kopiti pobili na tla, vso potolčeno vrgli v gnojni koš in jo odpeljali na zaslišanje v Košano, od tam v Postojno, nato pa v tržaške zapore. Lojze je imel srečo in je s sestrama Kristino in Marijo postal partizan. Pavle se je zatekel k teti Meti Primc v Jasen, Jože pa na materin dom v Dol. Zemon, a so ju fašisti našli. Pavleta so najprej odvedli za žico v Neverke, kjer je koval načrte za beg, a so ga prej odpeljali v fašistično postojanko, ki je bila v osnovni šoli na Ostrožnem brdu, Jožeta pa so najprej odvedli na Janeževo brdo, od tam pa ga je 13 karabinjerjev spremilo v postojanko na Ostrožno brdo, kjer so ju držali za talca.⁷⁵ Janeza sta Kristina in Marija spravili v Podgrad, najmlajša Vera pa je dobila zatočišče pri Boštjančičevih v Smrjah.⁷⁶

Karlo Maslo, narodni heroj, kot komandant bataljona Gregorčičeve brigade po leti 1943

Na Nanosu so primorski partizani 18. aprila 1942 doživeli hudo bitko. Največ izgub je utrpela prav Brkinska četa, ki je bila razbita. Precej jih je padlo in bilo zajetih, še več ranjenih in razkropljenih. Te je potem zbral Karlo Maslo. Do 20. aprila 1942 se jih je nabralo že 15 partizanov v gozdnem taborišču Grad suhorski. Za poveljnika so si borci izbrali Karla Masla, politični komisar pa je bil Aleš Sorta-Prešeren.⁷⁷ Posledica bitke na Nanosu je bila najbolj krvava sodba italijanskega vojaškega sodišča. Na smrt je bilo obsojenih 15, na 30 let ječe pa 7 partizanov. Devet obsojenih so ustrelili v Forte Bravetta, sedmim obtožencem so sodili v odsotnosti. Med slednjimi sta bila Frane in Karlo Maslo obsojena na smrt, Lojze Maslo pa na 30 let ječe. Ta proces se je tudi imenoval po bratih Maslo, kar zbuja še posebno pozornost.⁷⁸ V tem času so Italijani na glavo Karla Masla razpisali nagrado 50 000 lir ter objavili njegovo fotografijo v časopisih. S tem so priznali vso pomembnost Maslovih za osvobodilno gibanje na Primorskem.

Pod poveljstvom Karla Masla je Brkinska četa izvedla nekaj odločilnih akcij. Med najpomembnejše spada uničenje italijanske posadke na Mali Bukovici, ki je štela 19 mož, od tega en podčastnik in dva častnika (en major). Deset izbranih partizanov Brkinske čete se je prikrilo priplazilo k hiši, v kateri so bili Italijani, in jo obkolo, Karlo Maslo pa je na vratih zgrabil italijanskega stražarja in ga razorožil. Potem je s puško, pripravljeno na strel, skočil v sobo, kjer so bili zbrani Italijani, in jih pozval na vdajo. Najbrž bi mu slaba predla, da se ni tisti hip ob njem znašel mitraljezec Rudi Mlakar-Sulc z zbrojevko. Tako pa Italijani na odpor niso niti pomislili. Partizani so jih razorožili in slekli ter skoraj gole napodili proti 3 km oddaljeni Ilirski Bistrici.

V vasi Mereče pa 4. junija 1942 ni šlo brez krvi. Četa je prišla v vas ob petih zjutraj. Neka kmetica, ki je šla molst krave, je pokazala, da so Italijani v drugi hiši. Karlo Maslo je šel naravnost v tisto hišo, odprl vrata sobe, v kateri so bili Italijani,

in zavpil: »Alzatevi (Vstanite!)!« Toda trije ali štirje so proti Karlu dvignili puške. Ta je hitro skočil za vogal in ukazal Sulcu, naj useka. Zaropotala je zbrojevka. Trije italijanski vojaki so bili takoj mrtvi, eden pa ranjen. Dva sta bila ujeta zdrava. Partizani so najprej ranjencu nudili zdravniško pomoč, potem pa so pobrali orožje padlim in ujetim ter odšli v Čelje h Kirnu, kamor so jim navdušeni brkinski ljudje prinašali hrano in žganje.⁷⁹

Nekako v ta čas spada srečanje Stanka Trudna s Franetom Maslom v štabu bataljona Miloša Zidanška na Petelinjeku. »Ta dan,« piše Stanko Truden, »maja 1942 je bil zame tak, da ga ne bom pozabil vse življenje. Loška dolina je bila osvobodjena, vreme lepo, patrola iz Brkinske čete je bila zelo razpoložena, Rakovčanje so nastopili s pevskim zborom, hrana je bila dobra, poročila dobra iz vseh krajev, novinci so prihajali od vsepovsod. Gradili smo bolnišnico, skladišča za hrano in strelivo. Novi mitraljezi iz belogardistične postojanke v Loškem potoku so bili, kakor da bi pravkar prišli iz tovarne. Zraven taborišča na Mežnarjevem lazcu so se urili novinci v vojaških spretnostih: razvijanje v strelce, metanje bomb, juriš. Operativni oficir Srečko⁸⁰ je na zemlji izdelal relief in učil starešine, kako se postavlja zasede itd. Bil je odličen borec, toda tudi zelo dober učitelj. V boju sem ga videl, kako je hodil od borca do borca. Take komuniste so borci ljubili kakor svoje matere...

„V tako kratkem času,“ je govoril Frane, „taka vojska. To si nisem nikdar mislil...“

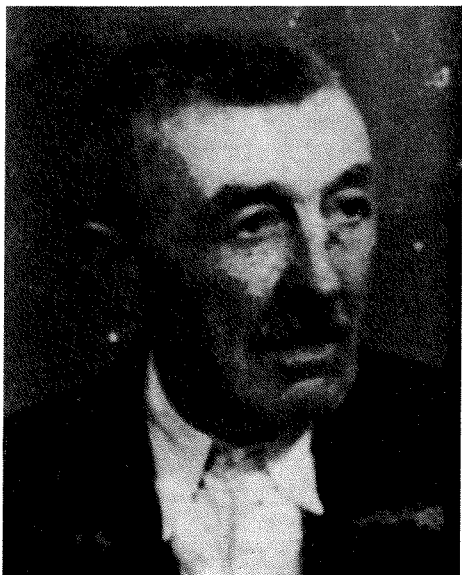
Frane Maslo je tedaj dobil en puškomitraljez, ki je bil zaplenjen v Grahovem. Do tistega dne sem ga imel jaz. Šel sem z njim napadat Prezid, bele v Loški potok in Italijane na progo k Ribnici. Imel je prestreljeno eno nožico. Poslej je ta mitraljez nosil do smrti Edvin Maslo. Rekel sem mu: „To je dober mitraljez, samo rabi nego in olja za mazanje...“ Dal sem mu tudi olja.⁸¹

Po spopadu v Merečah so italijanski fašisti še istega dne požgali sedem vasi: Kilovče, Mereče, Ratečevo brdo, Podstenje, Podstenjšek, Pristavo ter Dolnje in Zgoranje Bitnje. Pobili so 29 ljudi, skupno pa požgali 208 hiš in gospodarskih poslopij, 462 ljudi pa odgnali v internacijo. Tiste dni je v Brkinsko četo pribežalo več kompromitiranih moških in žensk. Med njimi so bili tudi Kovačevi iz Bitnje, pisali so se Matko. Lojzetu Maslu pa je uspelo rešiti iz šole na Ostrožnem brdu brata Pavleta in Jožeta, ki so ju tam fašisti držali za talca. Kristina je dobila nalogo, da Pavleta in Jožeta povede na osvobodeno ozemlje v Loško dolino. Vodili so jih Vinko Baraga-Levčkov, Županov in še eden. Pri Koritnicah so Italijani tekli za njimi. Toda po poti na Snežniku so jih napadli, a so srečno prišli skozi. Pavle in Jože sta ostala pri Levčkovih v Igavasi, Kristina pa je šla v bataljon Miloša Zidanška.⁸²

Po pobegu Pavleta in Jožeta so fašisti poiskali desetletnega Janeza Masla v Podgradu in sedemletno Vero v Smrjah ter ju prignali pod okrilje postojanke v šoli na Ostrožnem brdu. Janez je moral spati v šoli pod stražo fašistov, Vera pa je bila pri Gujevih, nasproti šole. Ta hiša je bila tudi stalno pod nadzorstvom in s stražarjem pred vrati. Kadar so fašisti odhajali na svoje pohode ali po hrano v Bistrico, so Janeza in Vero jemali s seboj. Tako so se počutili varne pred napadi partizanov. Janez in Vera Maslo sta jim služila kot prvi znani živi zid, ki si ga lahko izmislijo le poni glavci in strahopetci.⁸³

Brkinska četa se je 10. junija 1942 premaknila nad Koritnico na Mrzle studence v snežniške gozdove. Tam pa je bila 15. junija 1942 zaradi bega in izdaje nekega borca iz Smrj napadena. V triurnem boju je bil Ivan Bubnič hudo ranjen v glavo in so ga Italijani zajeli ter ga vrgli v zapor, ne da bi mu nudili potrebno zdravniško pomoč. Del čete pod vodstvom Karla Masla se je znova prebil v Brkine, nekaj se jih je razpršilo, del pa se je prebil v Loško dolino. S temi, ki so prišli v Podcerkev in nato nadaljevali pot čez Kopavnik v Smrekovce, je bila tudi Marija Maslo.

Frane Maslo se je za Marijo zelo bal. Vedel je, da so partizanski napor zanj prehudi. Zato je v štabu bataljona Miloša Zidanška izposloval, da so jo dali na teren. Najprej je bila pri Pavelčevih v Podcerkvi zelo malo časa, nato pa je živela v Iga-

Oče Franc Maslo je preživel fašistično preganjanje in dočakal svobodo

vasi. Toda tedaj so Italijani pogosto vdrali v dolino, zato je bilo treba venomer bežati v gozd. Marija se ni počutila varno, zato je raje spet odšla v bataljon med borce.⁸⁴

Taka je bila usoda trinajstčlanske Bečanove družine, ki je vsa stopila na stran osvobodilnega gibanja. Vsak izmed njih se je bojeval največ, kar so mu dopuščale razmere in starost, škodil okupatorju in koristil borcem za svobodo, kolikor je mogel. Toda to je bil šele začetek boja, trpljenja in žrtev, h katerim jih je spodbudil s svojim zgledom nekdanji vojaški begun Frane.

Boj, trpljenje in žrtve

Zvečer 30. junija 1942 je Karlo Maslo z bratom Edvinom in Franetom Trento spremljal iz Brkinov v Loško dolino skupino neborcev. Bili so to Kovačevi iz Bitenj. Malo preveč so bili drzni, saj so šli iz taborišča, še preden se je stemnilo. Z njimi pa je bil tudi izdajalec iz Smrij, ki je izdal že taborišče pri Mrzlih studencih in v Brkinih. Cesto in progo nad kilovškim predorom so prečkali srečno, v Taboru nad Zagorjem pa se je nanje vsula toča krogel. V tem bojnem metežu je bil Karlo ranjen v levo ramo in v brado v višini ust. Izdajalec se je vdal, drugi pa so se prebili proti Zagorju. Toda nad Zagorjem, Knežakom in Bačem so ponovno naleteli na zasede. Ker pa so dobro poslušali in poznali teren, so se srečno izmuznili.

Karlo Maslo je hudo krvavel. Prvo pomoč mu je nudil brat Edvin, ki si je raztrgal srajco in mu za silo obvezal rani. Pri vasi Bač je Karlo postal hudo žejen. Edvin je po dolgem iskanju neke staknil vodo in mu jo prinesel v lesenem škafu. Karlo se je napil, nato pa so nadaljevali dolgo in nevarno pot. Po hudih mukah so 1. julija 1942 zjutraj prišli v Podcerkev. Karlo je bil tako spremenjen, da ga komandant Smeli ni prepoznal, čeprav sta se poprej že večkrat videla. Po nekaj dneh bivanja v Podcerkvi in v Vrhniku pri Ložu se je šel Karlo zdraviti v Petrovo bolnišnico onstran Loškega potoka.⁸⁵

Kmalu za Karlom je bil ranjen Lojze Maslo. Skupil jo je na planjavi nad Bačem, ko je šel nekega jutra z dvema tovarišema po hrano, pa so pri vračanju nanje začeli streljati Italijani z vseh strani. Krava, ki so jo gnali, je ušla, borec Stanko Frank (Pecmanov) iz Kilovč je padel, Lojze pa je bil le laže ranjen v desno roko. Pozdravil se je kar v enoti.

Lojze Maslo, kakršen je bil kot politični delavec takoj po koncu vojne

Iz Petrove bolnišnice je Karlo odšel, ko je dišalo po italijanski ofenzivi. Priklučil se je Smelijevi skupini, četudi se mu rane še niso zacelile. To sta bili dve izbrani četi prostovoljcev, skupaj kakšnih 60 mož. Z Racne gore sta odšli 27. julija 1942. Nekdanjo mejo so srečno prešli in se nad Koritnicami sešli z deli Brkinske čete. V gozdličku pri Preložah pa so bili 29. avgusta 1942 sredi dneva iznenada napadeni in razbiti. Karlo Maslo se je prebil z največjo skupino, ki jo je vodil komandant Stanko Kovač-Smeli. Ta se je z ostankom borcev namenil vrniti v Loško dolino. Karlo ga je prosil, naj ga pusti v Brkinih, da bo okreval, v pomoč in za zaščito pa naj mu dodeli dva borca. Smeli je odločil, naj ostaneta pri njem Frane Maslo-Ludvik in Anton Hreščak-Urban. Smeli je bil hudo bolan na želodcu in po porazu malodušen. Ločil se je od glavnine in s svojima kurirjema Županovim Jožetom iz Kozarišč in Kovačevim iz Bitenj zašel v italijansko zasedo v Mrzli jami pri Juriščah, kjer so 1. avgusta 1942 padli vsi trije.⁸⁶

Karlo in Frane Maslo ter Anton Hreščak-Urban so odšli čez cesto in Reko k Stari Sušici ter si v gozdu zgradili slamnato kolibo. Hrano in druge potrebščine so jim prinašali terenci domačini iz Stare Sušice in drugih vasi. Po štirinajstih dneh je Karlo toliko okreval, da se je odločil za odhod v Brkine, kjer bi obiskal partizanske zaupnike in se seznanil z razmerami. 13. ali 14. avgusta 1942 popoldne so prispeli v dolino Šmagorja med Ostrožnim brdom in Tatrami. Žanjice na njivah so jim povedale, da Italijani spet hajkajo po Brkinih, ter jih rotili, naj bežijo. Napotili so se proti Tatram, a se je znočilo, še preden so prišli v vas. Ležišča so si pripravili kar na snopih požete njive. Toda ponoči se je pripravila huda nevihta, zato so se umaknili na senik kmeta Mahneta (Jirnega), ne da bi se gospodarju javili. Proti večeru je Karlo odšel v vas, da bi obiskal aktivista Antona Filipčiča-Lukovega in Mahneta. Ko je bil sredi vasi, so mu prihiteli nasproti domačini povedat, da s Kozjan prihajajo italijanski vojaki, proti Pregarjam pa so Italijani že zasedli višinske točke. Zato se je Karlo vrnil na senik. Kmalu za njim so italijanski vojaki prišli na dvorišče. Karlo, Frane in Anton so jih slišali, kako so klicali gospodinjo in jo prosili mleka. Skozi špranje so jih tudi videli. Ni jim bilo lahko pri srcu, saj je obstajala nevarnost, da bodo tudi Italijani prišli spat na senik.

Tudi Marija Maslo je preživela bridke preizkušnje in strahotno mučenje v fašističnih ječah

Že pozno zvečer, okoli dvaindvajsete, je prišel na senik lastnik Mahne in Karlu predlagal, naj se preobleče v civilno obleko in umakne proti Mršam. Ta predlog pa je Karlo odklonil, ker je bilo preveč tvegano in tudi sam ni bil. Ko je Mahne spoznal, da takšna rešitev ni možna, je predlagal, da trije partizani odidejo v skoraj prazno gnojnično jamo. Vanjo je dal dva podstavka, čez njo pa položil lestev in desko, na katero so sedli. Nato je jamo pokril z deskami in zadelal z gnojem. To je naredil tako temeljito, da je preprečil skoraj vsak dostop svežega zraka.

V jamo so se skobacali nekako ob 23. uri in bili v njej do naslednjega večera. Bili so brez hrane, domala brez zraka, ni jim pa manjkalo dišav. Čeprav so bili lačni, jim do hrane ni bilo, zakaj ves dan so se tam okoli sprehajali Italijani. »Kaže, da se bomo tu skuhali v lastnem dreku,« je Karlo dejal Franetu. Ta ga je grdo pogledal, češ bodi vendar tiho, saj veš, da mi v tem položaju ni do šale. Urban pa se je kislo držal in Maslova zavrnil, naj bosta zadovoljna, ker jim ni treba iskati sanitarnih prostorov. Šele po štiriindvajsetih urah jih je Mahne prišel odkidat, nakar so se vsi omamljeni od smradu skobacali na prosto. Mahne jim je povedal, da je črna golazen odšla, jih povabil v hlev in jih dobro nahranil. Spet so se odpravili v sušički gozd in tam domovali v slamnati uti ter opravljali razne politične naloge do oktobra.⁸⁷

Lojze in Edvin sta veliko ofenzivo preživela v Brkinski četi, ki se je celovito izmikala hajkam okoli Snežnika in po Brkinih. Menda je na teh potih zašla tudi na ono stran Snežnika v Otrobovce, kjer se je bil ustanovil Loški odred. Tam sta bili Kristina in Marija, ki se spominjata partizanske žetve in mlačve na Babni polici. Zraven v civilnem logorju pa sta našla zatočišče brata Pavle in Jože.

Kristina in Marija sta bili vključeni v deklško četo 1. bataljona Loškega odreda. Komandir te čete je bila Fanika Škrbec iz Podcerkve, politična komisarka pa Slava Mihevc-Mira. Posebno hrabri borki te čete sta bili Francka in Vera Palčič.⁸⁸

V noči na 3. september 1942 sta Frane Maslo-Ludvik in Frane Trenta-Jakša na Škrilah pri Danah prišla v stik z borci Loškega odreda in tako znova postavila zveze, ki so bile prekinjene med italijansko ofenzivo. Ko sta se Bradač in Primož konec

septembra 1942 odpravljala s patroljo na Primorsko, se jim je priključila tudi Marija Maslo. Šla je z njimi do Volč, od tam pa sta z Alešem Sorto-Prešernom odšla v taborišče pri Preložah. Tam nista našla nikogar in tudi vedela nista, da so se umaknili tik pred njunim prihodom, ker so izvedeli, da je taborišče izdano. Zjutraj je Prešeren odšel, da bi v vasi poizvedel, kam so se premaknili, Marija pa je ostala sama. Motil jo je čuden mir in šuštenje listja. Mislila je, da so kmetje prišli grabit listje. Nenadoma so bili pred njo Italijani. Vrgla se je, a tisti hip je nanjo že skočil policijski pes in ji raztrgal koleno. Tako je nemočna padla v ujetništvo, ne da bi lahko uporabila puško.

Italijani so jo strahovito topli. Nad Premom so jo privezali ob hrast, grozeč, da jo bodo ustrelili. Hoteli so vedeti, kje so bratje in drugi partizani. Ona pa je zanimala, saj tudi če bi hotela kaj povedati, ne bi mogla. Bila je čisto iz sebe in brez moči. Padala je po tleh in le malo je bilo še življenja v njej. Potem so jo vrgli na tovorni avto in odpeljali v Trst. Tam je bila več kot poldrugi mesec zaprta v stranišču na kvesturi. Ni imela kam leči, lahko se je le sključena skrušila na umazani beton brez vsakršne odeje. Šele zadnjih nekaj dni so ji v umazano celico prinesli lesen plošč. Zasliševali in mučili so jo noč in dan. Pod njo so v mučilnici stavljali velik zaboj in ji lomili roke in hrbet. Tam so ji strli ramenski sklep, da ji je desna roka visela ob životu brez moči. Seveda tako pohabljenosti ni smela videti zdravnika. Hoteli so jo uničiti telesno in duševno, a so jo pustili pri življenju samo zato, ker so mislili, da bodo kaj iztisnili iz nje.⁸⁹ Tako se je tiste jeseni začelo na Maslove zgrinjati zlo. Žrtev in trpljenja za svobodo še ni bilo dovolj...

Nad Vitovljami je bil 10. avgusta 1942 ustanovljen 1. primorski bataljon Simona Gregorčiča, vendar takrat Brkinska četa ni bila vključena vanj. To se je zgodilo šele po reorganizaciji v gozdu pri Brjah. To reorganizacijo je pripravil Mirko Bračič, ki je s patroljo prišel na Primorsko 25. septembra, 29 dni pozneje, 24. oktobra 1942 pa je prišel v Vipavsko dolino Loški, poslej imenovan Soški odred. Zborna mesto je bilo v gozdu pri Brjah v Vipavski dolini. Ustanovljeni so bili trije bataljoni: 1. ali Gregorčičev, 2. ali Tolminski (Cenetov) in 3. ali Kraški bataljon. Skupaj je Soški odred 28. oktobra 1942 štel okrog 280 borcev.⁹⁰

Ob reorganizaciji v gozdu pri Brjah je bil Karlo Maslo znova imenovan za komandirja Brkinske čete, ki je štela približno 25 borcev. Med njimi je bil tudi Lojze Maslo. Frane Maslo-Ludvik in Edvin Maslo-Stojan pa sta se tedaj prostovoljno javila v 1. četo Tolminskega bataljona, katere komandir je bil Stanko Truden-Dušan (Hlepinov iz Podcerkve). V sestav tega bataljona je prišla tudi Kristina Maslo.⁹¹

»Cenetov bataljon je krenil na Tolminsko...« piše Stanko Truden. »Milan Palčič, vodnik voda v moji četi, je obležal bolan v Podragi. Pri njem je na njegovo željo ostala sestra Vera, politični delegat voda. Tako sem v enem dnevu izgubil vodnika in političnega delegata voda. V zameno sem drugi dan dobil Franeta Masla-Ludvika ter brata Edvina. Zelo je deževalo že več dni. Nikjer nismo šli v hiše ali pod streho, bili smo premočeni že peti dan. Na cesti Gorica—Ajdovščina so se razlili potoki, tako da smo šli včasih do kolen po vodi, ko pa smo se začeli vzpenjati proti Čavnu, je začela pihati zelo mrzla burja z dežjem vse do Čepovana. V Lokovcih in Banjški planoti je pa menda tudi poleti mrzlo... Meni je bilo žal, ker se je Frane Maslo pri preformiranju javil prostovoljno v mojo četo, ker sem bil že tisti dan hudo bolan. Vedel sem, da ne bova dolgo skupaj. Jaz sem še hodil od Vipave do Banjške planote. Dajal sem vse moči od sebe. Od tam do grape nad Avčami mi je pomagal delno Frane, delno pa me je držal Jakopcov Mirko iz Dan. Tam so pustili čez noč pri potoku mene in Vido iz Cerknice. Oba sva imela hudo vročino. To je bil neki trebušni tifus. Vido so drugo jutro odnesli proti Tolminskemu Lomu. Tam je tudi padla. Človek, ki jo je nosil, je bil ranjen in še živi. Mene so dali nazaj na kurirsko postajo v varstvo kurirjema Mirku in Peterčku. Premestili so me na jugozahodno pobočje Banjške planote. Bil sem založen v starem rovu in z listjem pokrit. S tega kraja sem opazoval čez nekaj dni tisti usodni zadnji boj, ki sta ga vodila Frane in Edvin Maslo. Videl sem, ker na

Jože Maslo je še mlad postal partizan, bil je od fašistov ujet, a je pobegnil iz zavetišča v Ljubljani

drevju ni bilo več listja, da so imeli Lahi vsaj dvestokratno premoč, posebno ko se je Frane ločil od čete. Mislil je, da sem jaz še vedno v grapi... Še isti večer mi je povedal terenec Matevž, da sta v Avčah dva v mrtvašnici, eden v novi karabinjerski obleki. Takoj me je potrlo. Vedel sem, da je to Frane, ki jo je pred tednom oblekel v Vipavi...⁹²

V mrliški knjigi je za dan smrti Franeta in Edvina Masla vpisan 12. november 1942. Tega dne bi morala 1. četa Tolminskega bataljona preiti Sočo in oditi v Brda. Z njo sta bila tudi politični komisar bataljona Anton Šraj-Aljoša in Miro Perc-Maks. Štela je 18 borcev. Bili so izdani in napadeni. Prvi je bil ranjen mitraljezec Edvin Maslo-Stojan. Brat Frane ga ni hotel prepustiti sovražniku, tako sta skupaj umrla kot prava brata in tovariša. Hudo ranjen je bil še Strle v nogo, Srečko pa laže. Izgubili so dve puški in bombi.⁹³

Junaška smrt Franeta in Edvina Masla je prišla prav tržaški kvesturi, da bi Marijo Maslo duševno strla. Odpeljali so jo v Avče, kjer sta v mrtvašnici ležala padla partizana. Marija je bruhnila v jok in se onesvestila... Hoteli so, da bi mislila, kako je vse končano, a niso poznali slovenske duše, ki je zmožna v trpljenju največjega junaštva... Iz Trsta so jo odpeljali pohabljenjo in bolno v Rim. Tam je bila 10. junija 1943 obsojena na 24 let ječe. Kazen je prestajala v ženski kaznilnici Fossambrone pri Anconi. Ker ni marala biti med kriminalkami, so jo dali v samico. Šele pozneje so ji dali za družbo dve politični jetnici Fanči Just in Albino Mikuž.⁹⁴

Nesrečna jesen 1942 je bila usodna tudi za Jožeta Masla. 19. decembra 1942 so ga ujeli pudobski belogardisti na Županovem lazcu skupaj z Milanom Matkom-Melhiorjem (Kovačem iz Bitnje). Trinajstletnega Jožeta so za roko priklenili k Melhiorju. Uklenjena so ju vrgli v neko klet v Babnem polju ali Prezidu, drugi dan pa so ju vodili na Poljane in za Racno goro, kjer so belogardisti in Italijani napadli taborišče terencev. Jožetu je roka hudo zaotekla. Razvezali so ga šele na zahtevo italijanskega oficirja, ki je vojake ozmerjal, češ da se otrok tako ne uklepa. Milana Matka-Melhiorja, Kovača iz Bitnje, so v Starem trgu pri kamnoseku štancarju ustrelili, Jožeta Masla pa so odvedli najprej v Cerknico in nato v logaške zapore. Iz Logatca so ga prepeljali v zapore na Miklošičevo v Ljubljano, kjer so ga strpali v pre-

polno celico. Zaradi protestov drugih jetnikov in javnosti so potem otroke izločili v posebno celico, končno pa so tri mladoletne: Jožeta Masla, Toneta iz Borovnice in Toneta iz Žužemberka dali v zavetišče k redovnikom v Moste (na Zaloško, blizu sedanje bencinske črpalke). Tu so se dogovorili za pobeg. Pobegnili sta Jože Maslo in Tone iz Borovnice, Tone iz Žužemberka, ki je bil od vseh najmlajši pa je dobil nalogo, da jima pri pobegu pomaga in ga prikrije. Bežala sta najprej ob tramvajski progi do neke stranske ulice. Od tu sta se prebila na Rudnik, kjer sta se zatekla na neki kozolec. Tam sta potem prešla bodečo žico, a ju je neki kmet prepoznal po Jožetovih vojaških čevljih ter ju hitel prijaviti. Kano izdajalca pa sta še pravočasno spoznala in se z begom rešila. Po gozdovih mimo Škofljice in Iga sta se pomikala proti Borovnici, od tam pa čez Ljubljanski vrh proti Planini pri Rakeku. Bila sta lačna in žejna. Šele v hišici blizu planinskega gradu sta si nekoliko potešila glad. Nato sta se prebijala skozi italijanske utrdbe pri Raubarkomandi in mimo Postojne proti Brkinom. Prišla sta do Prestranka. Imela sta srečo, da sta naletela ravno na hišo aktivista OF, če bi bila zašla k sosedu-fašistu, bi bilo po njiju. Aktivist ju je dobro nahranil, nato pa spravil na javko k Tilki Požarjevi na Novo Sušico. Od tam so ju kurirji vodili v Trnovski gozd, kjer sta postala partizana Stjenkove čete. Jože Maslo je takoj dobil puško. Pozneje je postal borec in desetar v Kosovelovi brigadi. Ko je padel Ivan Turšič-Iztok, je bil še tam. Potem pa je zbolel zaradi zmrzlin.

Stari Bečan, Franc Maslo je bil tedaj interniran v koncentracijskem taborišču Bonifica di Pisticci. Junija 1943, ko je protestiral, da ne bo govoril po italijansko, in je s tovariši pel slovenske pesmi, so ga z Viktorjem Begušem premestili na samotni otok Ponza, kjer je bil zaprt tudi prvak socialistične stranke Pietro Nenni, atentator na Mussolinija iz leta 1922 kapetan Zaniboni in drugi nevarni nasprotniki fašizma. Francu Maslu so očitali in ga obtoževali, da je hotel zažgati italijanska žitna polja. Čakal je s tovariši na sodbo, a dogodki na frontah so fašistične oblasti prehiteli... Vrnili se je na pogorišče v Brkine. Nadaljeval je delo za osvobodilno gibanje brez toplega doma, sam, kakor vihar...⁹⁵

Jožefa Maslo, junaška mati junaških hčera in sinov, je bila zaprta v Mercoglianu, provinca Avelino. Sojetnice je bodrila z besedo in toplim pogledom. Nikoli ni tarnala ali obsojala svojih otrok, zaradi katerih je toliko pretrpela, ampak je bila ponosna nanje. Ni je strlo niti pismo, ki ga je kazala mlajšim sojetnicam, da bi ji ga prevedle iz italijanščine. Slutila je, a one so ji zamolčale stavek, ki ji je sporočal, da sta padla Frane in Edvin. Mlad fant ji je nehote razkril resnico, ki je ubogi materi zatemnila dan, da je izjokala poslednjo solzo...

Ob kapitulaciji Italije se je tudi ona vrnila na pogorišče. Tedaj je kratek čas valovala svoboda. V ljudeh je vrelo navdušenje in pogum. Sin Karlo je bil komandant bataljona v Gradnikovi brigadi. Pavle je iz »civilnega logorja« pod Snežnikom odšel v Brkinsko četo na spomlad 1943. V snežniških gozdovih je bil takrat še sneg. Skupaj z Lojzetom je doživel italijanski napad na Brkinsko četo 13. marca 1943 in bil hudo ranjen. Pavle je bil ves obstreljen. Dobil je strel skozi pljuča, tik nad srcem, mnogo oplaznih strellov ter strela skozi zadnjico in skozi obe stegni. Izgubil je mnogo krvi. Tudi Lojze je bil huje ranjen spet v roko (prestreljena kost). Oba sta do kapitulacije Italije že okrevala, postala sta politična delavca in skupaj s Francem Polešom, Ivanom Kljunom, Tonetom Juriševičem, Jožetom Kocjančičem in še z nekaterimi aktivisti postavila na noge veliko ljudsko vojsko, ki je 11. septembra 1943 pri Markovščini razorožila motorizirano divizijo. Potem je iz te ogromne množice ljudstva odbral bataljon mladih in jih povedel na vojaško cesto v Mune (Čičarija), kjer so spet razorožili veliko generalov in množice vojaštva... Mati Jožefa pa je takrat tiho premišljevala, kako bi našla obsojeno Marijo. Našla jo je in prek Rdečega križa zahtevala izpustitev. Najprej je skušala iti ponjo Kristina, ki se je bila vrnila iz Gradnikove brigade na terensko delo v Brkine, a sovražnikom je bila sumljiva in se je morala vrniti. Šele sosedama Francki Medved in Tončki Gustinčič je uspelo, Marija je bila na novega leta dan, 1. januarja 1944 izpuščena.⁹⁶

Junaška mati Jožefa Maslo vojne ni preživela, končala je v krematoriju uničevalnega taborišča Auschwitz

Toda junaška mati ni dočakala srečnega svidenja. 3. januarja 1944 so na Ostrožno brdo prišli Nemci. Mati se je zbala, da jim ne bi prišle v roke bombe, ki so jih bili nanесли sinovi. Nabrala jih je poln predpasnik, da jih odnese na varno. S tem tovorom so jo zalotili Nemci, jo pretepli, odvlekli v Trst in od tam v Auschwitz. Z Marijo se nista srečali nikoli več. Dobra, kakor je bila, je obnemogla in tako jo je pogoltnil krematorij 16. decembra 1944...⁹⁷

Za najmanjšega otroka, Verico, ni imel kdo skrbeti. Po materini drugi aretaciji je živila pri Batigarjevih na Suhorju. Janez in oče Franc sta se potikala pod napuščem na pogorišču. Marija se je po vrnitvi iz jetnišnice z novo močjo lotila političnega dela. Bila je članica okrožnega komiteja SKOJ za Brkine. Kristina je politično delovala na Krasu in v Vipavski dolini. Malo pred koncem vojne so jo blizu Lukavca pri štanjelu prijeli četniki. Imela je ponarejeno osebno izkaznico na ime Jožefine Novak. Bradatih vojščakov je bilo kot listja in trave. Odvedli so jo in zaprli v Ajdovščini. Ko so jo gnali skozi Brezovico, je spretno sporočila: »Samo to povejte tistemu tovarišu, da so Kristino prijeli četniki!« Svoji tovarišici v zaporu pa je govorila: »Ne priznaj nič!« A sirota se je zarekla, da je dala enkrat partizanom hrane. Brž so opravili z njo. Kristina pa se ni vdala niti za las. In ob prvi priložnosti se je izmuznila. Pohitela je v Šentvid pri Podnanosu k Premrlovim. Prosila je, če bi se lahko umila in Slavka jo je takoj prepoznala. Tu pa jo je spet skoraj povohala smrt. Ponoči so v hišo vdrli četniki. Prišli so po Božo in Rastjo in ju umorili...⁹⁸

Lojze je nemško ofenzivo preživel v Šercerjevi brigadi in bil 5. novembra 1943 pri preboju v Zadolah pri Babnem polju ranjen od mine v desno roko in nogo. Ko je okrevail, je odšel v partijski tečaj, ki je bil 27. januarja 1944 napaden v Cerknem. Imel je srečo. S skupino tovarišev se je po potočni strugi prebil proti Novakom. Konec vojne je dočakal kot sekretar KPS za okraj Brkine. Pavle je bil najprej aktivist na rajonskem odboru Prem, potem je šel na tečaj v Gorenjo Trebušo, nakar je bil sekretar SKOJ v prištabskih enotah 9. korpusa. Od tu je bil poslan v ofirsko šolo. Na tej poti pa je bil v vasi Predjama hudo ranjen od dumdumk v stegno

in glavo. Zdravil se je v skrivnem bunkerju pri aktivistih v vasi Predjama. Ko je okrevail in sredi poletja 1944 prišel v Belo krajino, so ga razporedili v zaščitni bataljon političnih organizacij. Iz Bele krajine so se aprila 1945 umaknili v Gorski Kotar (proti Ravnji gori). Od tam se je Pavle udeležil pohoda na Trst, bil v Ajdovščini, ko so ustanovili prvo slovensko vlado, nato pa v sestavi zaščitnega bataljona prispeil v osvobodeno Ljubljano.

Karlo je bil po ofenzivi jeseni 1943 komandant Istrskega odreda, potem komandant jurišnega bataljona 30. divizije, v bojih za Trst pa se je kot komandant Kosovelove prvi prebil čez nemške okope. Tudi njemu je šlo mnogokrat le za las, da ni šel za bratoma. Revoluciji je bil neizmerno zvest. Znal je sprejeti odgovornost tudi za nehvaležna opravila, ker ni mislil nase, ampak na svobodo toliko zatiranih primorskih Slovencev ... Priznali so ga za narodnega junaka.

Vsakemu od velike družine je kaj ostalo iz partizanskih dni: brazgotine od ran, bolezen, čast, spomini, vera v človeka in v to, za kar so se bojevali, predvsem pa življenje. Le on, ki je družino podžgal kakor iskra, je ostal brez vsega. Mrtvi ne potrebujejo slave, čeprav jo največ pripada njim. Frane Maslo se ni trkal po prsih. Njegovo junaštvo je bilo tiho in neuklonljivo. In kadar se boste potrudili na pokopališče v Avče nad Kanalom, vedite: tam počiva znanilec oboroženega boja z Ostrožnega brda. Kot simbol zvestobe in prave bratske ljubezni je pokopan skupaj z bratom.

Opombe

V prejšnjem nadaljevanju sestavka »Znanilec oboroženega boja z Ostrožnega brda« je pri znakih za opombe prišlo do pomote in sicer tako, da je bila številka 42 ponovljena, nato pa spremenjene vse nadaljnje številke. Tako vse opombe v tem nadaljevanju za eno številko prehitevajo.

⁷¹ Zgodovina vasi Ostrožno brdo, rokopis Lojzeta Masla M. Zadniku.

⁷² Spomini Karla Masla in razni prispevki M. Zadnika.

⁷³ Dipl. naloga prof. Avsca.

⁷⁴ Karlo Maslo, magnetofonski zapis.

⁷⁵ Lojzeta Masla fašisti niso našli doma in so za njim razpisali tiralico, čeprav takrat še ni bil pri partizanih. Ustna izjava.

⁷⁶ Marija Maslo Wabra in Lojze Maslo, ustni izjavi.

⁷⁷ Spomini Karla Masla.

⁷⁸ Iz knjige AULA IV, str. 69 in 70 (ponatis s Primorskega dnevnika).

⁷⁹ Spomini Karla Masla.

⁸⁰ Anton Nemec-Srečko, kasnejši komandant 5. bataljona Notranjskega odreda, padel v italijanski ofenzivi pri Loškem potoku avgusta 1942 kot komandant 2. bataljona krimskega odreda.

⁸¹ Pismo Stanka Trudna z dne 6. januarja 1973.

⁸² Kristina Maslo Fidel, ustna izjava.

⁸³ Marija Maslo Wabra in Lojze Maslo, ustni izjavi.

⁸⁴ Marija Maslo Wabra, ustna izjava.

⁸⁵ Spomini K. Masla.

⁸⁶ Dipl. naloga prof. Avsca.

⁸⁷ Spomini K. Masla.

⁸⁸ Slava Mihevc-Mira »So stvari, ki ...«, Spomini na part. leta, 5.

⁸⁹ Marija Maslo Wabra, ustna izjava.

⁹⁰ Mikuž, Pregled, II, str. 218, 219 in 220.

⁹¹ Kristina Maslo Fidel, ustna izjava.

⁹² Pismi Stanka Trudna z dne 6. in 10. januarja 1973.

⁹³ Zbornik, del VI, knjiga 4., dok. 117, str. 338.

⁹⁴ Marija Maslo Wabra, ustna izjava.

⁹⁵ Pismeni podatki Lojzeta Masla.

⁹⁶ Marija Maslo Wabra, ustna izjava.

⁹⁷ Milka Kaluža: Posvetimo jim spomin in žarek sonca. TV-15, št. 10 z dne 8. marca 1973.

⁹⁸ Kristina Maslo Fidel, ustna izjava.

Književnost

Kultura

Književnost narodnoosvobodilnega obdobja in njeni stiki s tujino

Emil Cesar

(Nadaljevanje)

Kljub temu pa smo kmalu po zmagi evropskih narodov nad fašizmom dobili prvo samostojno zbirko v nekem tujem jeziku prav s Karlom Destovnikom-Kajuhom. Slovensko kulturno javnost je o tem obvestil Boris Grabnar v Ljudski pravici 29. julija 1947. leta. Kljub temu, da je zbirka izšla šele po osvoboditvi, pa segajo medvojni stiki z bolgarskimi književniki v isto leto kot že omenjeni razgovori o izdaji Kajuhovih pesmi v Hrvatskem Zagorju. Nekaj podrobnosti o vzrokih, zamisli in o izdaji smo doslej izvedeli le iz prispevka Janeza Rotarja, objavljenega v Naših razgledih 23. septembra 1967, v spominskem prispevku Prevajalski jubilej Dimitra Panteleeva. Tako izvemo, da je bil Karel Destovnik-Kajuh prvi slovenski književnik, ki je v bolgarski književnosti doživel samostojno knjižno izdajo. — S Kajuhovo pesmijo pa je prišel Panteleev v stik na slovanskem kongresu 1944. leta v Sofiji. Kongresa so se udeležili tudi nekateri Slovenci, med njimi Matej Bor in Vanda Zihnerlova. Dimitr Panteleev, ki je iskal stike s Slovenci, se je sešel tudi z njo: ob tej priložnosti mu je dala Kajuhove *Pesmi* v Klopčičevi redakciji (1944). Panteleev se je prevajanja takoj lotil in že v eni prvih številk tedaj ustanovljenega glasila *Literaturen front* objavil nekaj v bolgarščino prevedenih Kajuhovih pesmi.²²

Čeprav ne sodi v pričujoči okvir pa bo le prav gotovo za marsikoga zanimiva naslednja podrobnost v zvezi s prevajanjem pesmi Karla Destovnika-Kajuha. Zanimiva predvsem zato, ker je med vsemi slovenskimi književnimi ustvarjalci povsem spontano, brez kakršnegakoli priporočanja, predstavljen domala vsem evropskim narodom. Mimo samostojnih izdaj na srbohrvatskem jezikovnem področju, je Kajuhova pesem predstavila silni čas in nič manj silne težnje slovenskega ljudstva vsaj v makedonskem, nemškem, češkem, slovaškem, poljskem, ruskem, finskem, madžarskem, bolgarskem, grškem, italijanskem, francoskem, angleškem in španskem jeziku ter v esperantu. Seveda pa bi nam veličino tudi na ta način opravljenega dela razgrnil šele popoln bibliografski prikaz. Za prevode Kajuhovih pesmi, kar se mi zdi zelo važno, so se tuji poznavalci slovenske književnosti odločali sami. Sicer pa se odločati za pesniško delo Karla Destovnika-Kajuha ni bilo težko: Pesnik Kajuh je sicer zelo slovenski, je pa tudi tako čist in jasen, hkrati pa je zaradi okušanja vojne govoril s tako silo, tako čvrsto in s tako mikavno mladostno zagnanostjo o problemih, ki so ljudem v domala vsej zaslužnjeni Evropi bili še živo pred očmi. Kajuhova pesem je sicer svojska, naša, slovenska, hkrati pa tudi zelo široka, tako da jo more sprejeti kot vzpodbudo pri lastnem boju vsak narod v podobnem položaju, kot smo se znašli v letih okupacije mi Slovenci.

In če k temu dodamo še prevod pesmi Vere Albrehtove v češčino, se menda po doslej znanem, približamo dokončni podobi medvojne prevajanja slovenskih literarnih del, ki jih je navdihnil boj proti fašizmu, katerega velik del predstavlja tudi trpljenje v koncentracijskih taboriščih.

Vere Albrehtovo so decembra 1943 skupaj z možem odgnali slovenski domobranci in jo 6. januarja 1944 odpeljali v koncentracijsko taborišče Ravensbrück, moža, slovenskega pesnika Frana Albrehta pa v Dachau. 1. maja 1945 je dočakala osvoboditev. Konec maja ali v začetku junija je izšla v Rudem pravu v Pragi, kjer so zapornice čakale na transport v domovino, njena pesem, nastala v taborišču, *Nenapisano pismo*. Pesem je prevedel Josef Hora, v prevod pa mu jo je izročil slovenski rojak dr. Oton Berkopec. Le-ta hrani tudi pesem Vere Albrehtove *Na poti v domovino*, pesnica jo je posvetila njemu.²³

III

Med oblike kulturnega posredovanja moremo zaradi svojske situacije, kot protest nad nakanami fašizma s Slovenci, zaradi osveščenega vrednotenja umetniških stvaritev preteklosti, vključiti tudi recitacije in druge oblike kulturnega doživljanja literarnih umetnin v krajih, kjer je okupator strpal Slovence po nasilnem odvzemu prostosti. Kot dragoceno obliko ilegalnega nacionalnega osveščanja moremo to obliko zaslediti tako v zaporih kot v taboriščih, med partizanskimi borci pa so veljale za posebno znane oblike kulturnopolitičnega dela mitingi. V taboriščih, predvsem nemških, imajo taka posredovanja še poseben pomen: zaradi široko zastavljene programa, ki se v najčistejši obliki kaže prav tu, pa dobi ta slovenski, oziroma jugoslovanski politični program obče človeški pomen.

Ker so bile partizanske kulturniške skupine vsaj v večjih enotah sestavljene tako, da so bili njihovi člani od septembra 1943. dalje tudi slovenski književniki, je tako prihajalo slovensko ljudstvo v stik z njihovim tedaj nastalim delom, ki je bilo največkrat neposredni izraz pravkar doživetega. Vemo pa, da so slovenske narodnoosvobodilne enote razširjale akcijski radij svojih bojov tudi zunaj nacionalnih meja, predvsem na Hrvaško. Ker je bilo kulturno delo sestavna oblika bojevnškega življenja slovenskega partizana, se je s tako obliko z uspehom seznanjalo prebivalstvo drugih narodnosti. Največ literarnih sledov o takem delu je zapustilo bivanje XVIII. divizije v Gorskem kotaru. Koristi takega bivanja pa so bile dvojne. Na eni strani je prihajalo ljudstvo drugih narodov v stik z vojnimi deli slovenskih književnikov, ki so kot glasniki, bojevnštva predstavljali v karakterističnih črtah lastnosti bojnega življenja na Slovenskem. Z v tujini pobujenim motivom pa je po njegovi objavi seznanjal, spet v poglobitvenih črtah, slovensko ljudstvo. Koristi takih stikov so bile torej večstranske. Taki stiki veljajo za najneposrednejšo obliko medvojne širjenja slovenskih literarnih stvaritev ter seznanjanja drugih narodov z njimi.

Tudi med slovenskimi zaporniki in taboriščniki so znane manjše ali večje ilegalne kulturne prireditve. Začetke moremo iskati v samoiniciativnih in spontanah osveščevalnih pobudah posameznih kulturnih delavcev, ki so bile od drugih jetnikov, zaradi svojskega položaja, navdušeno sprejete. Znale so take kulturnopolitične akcije, ki so združevale zapornike posamezne celice v ljubljanskih zaporih. Ludvik Mrzel pripoveduje o takih kulturnih prireditvah, posvečenih posameznim slovenskim književnikom ob njihovih življenjskih obletnicah. Dr. Anton Slodnjak pripoveduje, da so se poleti 1942 v sobi št. 20, v ljubljanskih šempetrskih zaporih, spontano odločili in skupaj prebrali vse Prešernove pesmi. Profesor Slodnjak pa je skušal razložiti zunanje okoliščine njihovega nastanka in odkriti, kolikor mogoče natanko, njihovo vsebino in pomen, kakor se jim je razkrival v teh težkih dneh. — Miniaturno izdajo Prešernovih Poezij je priskrbel nek zapornik.

Kolikokrat se v letih vojne srečamo z njo! V kakšnih situacijah spremlja slovenskega človeka! Nosi jih kot partizanski borec. Našli smo pri njih tudi take, pre-

streljene, z madeži krvi. Ksaver Meško prosi kot begunec zanjo prijatelja Frana Saleškega Finžgarja. Najdemo jih v zaporih, italijanskih taboriščih ter nemških taboriščih smrti. Tako svojsko poslanstvo ni doslej opravila nobena knjiga in nobena slovenska založniška hiša pri nas ni tako opravičila svojega poslanstva kot prav Akademsko založba.

S tako poglobljeno razlago so pozneje nadaljevali. Na podoben način kot s Prešnom, so se seznanili še z Aškerčevimi pesmimi.²⁴

Take prireditve in recitacije pa so bile do septembra 1943 tudi v italijanskih taboriščih. Zlasti dragocene pa so bile v nemških koncentracijskih taboriščih, ki so se po okrutnosti močno razlikovala od italijanskih. Predvsem so tu bile take osveščevalne prireditve še kako potrebne. Bile pa so širšega pomena, saj se jih niso udeleževali samo slovenski zaporniki. Ljudi so trgali iz letargije pesniki z lastnimi stvaritvami, nastalimi v taboriščih, s svojo neupogljivostjo ali pa so se v njih spominjali kulturnopolitičnih akcij in jih proslavljali. Kako pomembna je bila taka izpoved, dokazuje dejstvo, da so se tudi teh udeleževali taboriščniki drugih narodnosti. Podatki zlasti poudarjajo tesnejše stike s Poljaki, Čehi in Rusi.

V glavnem moremo tudi pri tovrstnem literarnem delu ločiti več stopenj. Najprej navedimo to, kar je nastalo v slovenski književnosti po daljšem naravnem zorenju, na kar ni moglo vplivati niti spremenjeno okolje. To pa ne drži samo za partizanske borce, temveč do neke mere tudi za slovenske zapornike.²⁵ — Na to, kar je nastajalo po zunanjem doživljanju tujine, po navadi je to vezano v smiselno celoto, v zaokroženo odkrivanje lastnega čustvenega in miselnega sveta; — in v to, kar je hotel slovenski književnik iz življenja drugega naroda povezati kot karakteristično zanj v medvojnem obdobju, in to posredovati slovenski javnosti.

Slovenske narodnosvobodilne enote so imele najpristržnejše stike s hrvatskim ljudstvom. Ti so se najbolj razvili po septembru 1943. leta. To pa ni samo znak tesnejšega in načrtnejšega bojnega zbliževanja, ki ga poznamo v več oblikah (sodelovanje v skupnih bojnih akcijah s hrvatskimi partizanskimi enotami na Slovenskem 1942. leta, pomoč z vodilnim vojaškim kadrom itd.) tudi prej, temveč predvsem zaradi prihoda večjega števila literarnih oblikovalcev v enote slovenske narodnosvobodilne vojske, do česar pride predvsem po kapitulaciji fašistične Italije, septembra 1943. leta. Od takih osebnih stikov s hrvatskim ljudstvom omenimo le nekatere izmed njih: S pohoda XVIII. divizije po Hrvatski, je prišlo v stik s hrvatskim ljudstvom Seliškarjevo in Kosmačevo literarno delo. France Kosmač, ki je obvezno sodeloval pri stenskih časopisih, je posredoval svoje pesmi tudi na mitingih, ki jih je pripravila vojska skupaj s civilnim prebivalstvom. Slednji so bili najštevilnejši na Hrvatskem. Tu je sodeloval na mitingih v Vrbovskem, na Ravni gori, v Gorskem kotaru in na povratku s pohoda po Hrvatski februarja 1944, v Fari pri Kolpi.²⁶

Prav tako ne moremo prezreti pohoda XIV. divizije čez Hrvatsko na Štajersko. Divizija je na svojem pohodu prispela 17. januarja 1944 v Čazmo in tu je pripravila kulturniška skupina miting, na katerem je med drugim pel in recitiral svoje pesmi Karel Destovnik-Kajuh. Zadnji njegov nastop pred javnostjo sploh je bil prav miting v Dubravi, 19. januarja. S tem je prihajalo hrvatsko ljudstvo prvič v neposredni stik s Kajuhom in njegovo pesmijo in trditi moremo z vso kritičnostjo, da je bil ta stik izredno neposreden, saj si je njegova pesem tudi v obeh mestih osvojila poslušalce.

Ob tem ne moremo mimo žrtev, ki so jih zahtevali med drugim tudi taki bojni stiki v vrstah slovenskih književnikov.

30. junija 1944 je Cankarjeva brigada ob sodelovanju enega izmed bataljonov XII. brigade in hrvatskega topništva strla močno utrjeno ustaško postojanko Bosiljevo. V bojih za Bosiljevo je bil smrtno ranjen pesnik in partizanski pisatelj Bogo Flander-Klusov Joža. Prvo pomoč so mu nudili v ambulantanem previjališču v gozdu za Bosiljevem, še pred prihodom v partizansko bolnišnico pa je ob pol enajstih zvečer — dve uri po padcu Bosiljeva, v neki kmečki hiši v Drnovcu, izdihnil. Pokopali

so ga v Vinici, junija 1947 pa so prepeljali njegove posmrtno ostanke na ljubljansko pokopališče.

Bogo Flander-Klusov Joža je bil najvidnejši slovenski partizanski pisatelj. Slovenska literarna zgodovina more samo obžalovati, da je propadlo nekaj deset njegovih črtic. Po njegovi smrti je zaradi vojne propadla tudi njegova umetniško najzrelejša zbirka črtic Blegoš. Propadla je zaradi nenadnega napada domobranske jurišne enote, sredi priprav za natis. S tem smo izgubili najavtentičnejšo in vsestransko podprto umetniško podobo slovenskega partizanstva. — Klusov Joža je živel življenje, ki ga doslej v literarnih biografijah nismo pogosto srečevali. Njegovo življenje in smrt sta samo droben členek v mogočni verigi naporov našega ljudstva v preteklih tridesetih, štiridesetih letih. Pojavil se je brez večjih literarnih priprav in začetka v vodilnih slovenskih leposlovnih revijah, kar je bilo pri nas že nenapisano pravilo. Rastel je brez tega, vendar v pravilnem presojanju lastnih zmožnosti, dobro se zavedajoč, da lahko dá tudi še tako nenavadna življenjska pot, z izrednim darom in močno voljo to, kar je dala vrstnikom šolska izobrazba. V boju je postal umetnik in njegovo pero je dostikrat prerاسlo moč puške. Njegova dela niso nastajala v nekem slepem slikanju izmišljenih dogodkov. Viri pričajo, da jih je zajemal iz resničnega življenja, ki ga je v veliki meri tudi sam doživljal. Življenjska vedrina, vera v človeka in v zdravje ljudskih sil, iskrenost in nepotvorjeno čustvo — v tem je moč in lepota Klusovega pisateljskega dela. V ospredju je vedno človek borec, nosilec upora, ki z močno vero v pravico, zdravje lastnih sil in poštenje, začenja hud, neenak boj, katerega končni izid mu je znan. Psihološko je snov vedno dobro podana, dejanje utemeljena, naravna posledica, razvijajoča se v premočrtnem zaporedju. V svojih delih nam je odkril in ohranil pravo podobo plemenitosti in človečanstva jugoslovanskega partizanskega borca, mimo česar ne bo mogel nihče tistih, ki bodo kdajkoli hoteli podati polnokrvno podobo enega izmed najtežjih obdobj naše zgodovine. Bil je prvi med redkimi, ki so prodrli s tankim posluhom v upornega slovenskega človeka in odkrili globino njegovega čustvovanja. Iz njegovega kratkega literarnega obdobja, vezanega z njegovim partizanstvom, so se nam ohranile štiri ciklostilirane zbirke črtic, tu ni upoštevana delno ohranjena zbirka črtic Blegoš, in dvoje samostojnih reportaž.²⁷

Vojni kaos pa je zahteval tudi smrt pesnika, pisatelja in kritika Iva Brnčiča. V desetletju pred drugo svetovno vojno je bil med pglavitnimi tvorcι naprednega slovenskega kulturnega življenja. Brnčič je bil od 1940, ko je zaprosil s pomočjo prijateljev za profesorsko službo na Hrvatskem, na meščanski šoli v Drnišu. Tja se je vrnil tudi po kapitulaciji Jugoslavije. Poleti 1941 je bil kot rezervni oficir mobiliziran v hrvatsko domobransko vojsko ter bil najprej v enoti na Palah pri Sarajevu. Že tu se je povezal z narodnoosvobodilnim gibanjem. Njegova enota bi morala ob neki akciji v celoti preiti na stran narodnoosvobodilne vojske, načrt pa je nekdo izdal. Brnčič je moral še z dvema domobranskima častnikoma, šestdesetimi vojaki in nekaj domačini v Zenico v zapor. Tu je bil približno do junija 1942. Na prvem večjem domobranskem procesu v Sarajevu je bila skupina oproščena in dodelili so ga v štabno pisarno neke enote v Zavidovičih. Vendar tudi po teh težavah ni prekinil z narodnoosvobodilnim gibanjem. Približno v maju 1943 bi morala celotna enota v akcijo proti partizanom. Domnevali so, da v okolico Zavidovičev. Toda v zadnjem trenutku je morala nezanesljiva domobranska skupina v boje s partizani v Bosni. Kljub temu, da niso imeli vzpostavljenih zvez s partizani na tem področju, so se hotele posamezne skupine hrvatskih domobrancev prebiti do partizanskih položajev in preiti na njihovo stran. Skupino, v kateri je bil Brnčič, so nekje ob Drini, blizu Vlasenice, zajeli pobesneli četniki in jo pobili. Natančnejših podatkov o času in kraju, kjer se je to zgodilo, ne poznamo. Brnčičeva prežgodnja smrt — star je bil komaj enaintrideset let — je toliko bolj tragična, ker je postal žrtev tistih sil, katere je tako sovražil in proti katerim se je boril vse svoje življenje. — Ko danes pregledujemo njegovo ostalino, ki se ni omejevala samo na nekatere knjižne zvrsti, mo-

remo soditi, da je bilo to mnogovrstno udejstvovanje sad njegove ustvarjalne potence, ki se je uveljavila v širokem marksističnem vsebinskem okviru.²⁸

In končno je še po Hrvaški, na svojem pohodu proti Sloveniji prirejala kulturniška skupina V. prekomorske brigade razstave in mitinge. Kronisti omenjajo med drugim Split, Zadar, Polešnik nad Zadrom in druge dalmatinske in liške vasi. V glavnem so bile take prireditve sad kolektivnega dela skupine.²⁹ — V Zadru pa so 1945 natisnili po Seliškarjevi zamisli, izbor pesmi Karla Destovnika-Kajuha, Vladimira Pavšiča-Mateja Bora in Toneta Seliškarja, pod naslovom *Nova setev*.

Prikaz pa bi bil silno pomanjkljiv, če ne bi ob tem posegli še v delo slovenskih književnikov v nemških taboriščih. Tu so dosegle kulturne manifestacije, kljub mnogo hujšemu terorju kot je bil v italijanskih taboriščih, mnogo večji obseg. Take osveščevalne akcije moremo zaslediti prav v vseh glavnih nemških taboriščih. Izvzeto je le nemško koncentracijsko taborišče Buchenwald, iz enostavnega razloga, ker tam slovenskih književnikov ni bilo, čeprav vemo, da je bila prav tu odporiška misel, tudi med Jugoslovani, najbolj organizirana in najbolj živa.³⁰

Zanimivo je, da stote obletnice Prešernove Zdravljice niso proslavljali samo v domovini pod okriljem narodnosvobodilnega gibanja, temveč, da so to pomembno obletnico proslavili tudi v taborišču. V Dachauu je za to obletnico nastala programatična pesem Frana Albrehta *Govor o Prešernu*.³¹

Naj ob tem opomnim, da se s Prešernom že srečamo v spominskih zapisih o italijanskih koncentracijskih taboriščih v 1942. letu. Osebo tolažbo in odgovor za usodo nacionalne skupnosti so iskale okorne, od dela zgarane roke dolenjskih in notranjskih kmetov, prav v drobni knjižici Prešernovih Poezij. Prepisovali so jih tudi na ovojni papir, da je ostal z njimi del navdihujočih misli, ki so jim bile v tolažbo in so dajale moč njihovi idejni nezlomljivosti v tako hudih preizkušnjah osamelosti.³²

Menda so pripravili med vsemi omenjenimi taborišči prvi miting slovenski interniranci v Dachauu³³ 1. avgusta 1943 v štirinajstem bloku, posvečen pa je bil padlim partizanom.³⁴ Ker so bile take manifestacije organizirane z namenom, da iztrgajo ljudi iz paralizirajoče otopenosti in da vzbudijo zanimanje za aktualne probleme in po njem posredno za življenje, je za naše ljudi in za nas danes izredno pomembno delo književnika Iva Grahorja. Grahor je nekajkrat predaval, pozneje je skušal pomagati še z vojnim poročilom, malo pred smrtjo pa je hotel na istem bloku kot so pozneje pripravili Prešernovo proslavo, prirediti kulturni nastop.³⁵ Prešernove proslave se je udeležilo blizu štiristo ljudi. V programu so sodelovali profesor Janez Logar s kratkim orisom Prešernovega življenja ter njegovega pomena za Slovence, z recitacijami igralec Ivan Levar in še nekateri. V program je bil vključen tudi pevski zbor, ki ga je vodil koroški Slovenec Folti Hartman. S podrobnostmi proslave nas seznanja že omenjeni spominski sestavek v Ljudski pravici: »Ko je po italijanski kapitulaciji napetost malo popustila, smo se tudi mi nekoliko razmahnili. Posebno še, ko so pričeli iz Ljubljane pošiljati kulturne delavce in z Dolenjske tudi ujete partizane. Ti so prinesli novega in svežega duha v naše delo. Po uspeli novoletni manifestaciji smo se začeli pripravljati na dvojno proslavo Prešernovega 8. februarja. Profesor Janez Logar je sestavil kratek očrt Prešernovega življenja in prikazal njegovo važnost za Slovence in za našo dobo. Tam je bil Ivan Levar, ki nam je v družbi nekaterih mladih recitatorjev prikazal njegove pesmi. Imeli smo pevski zbor, katerega je sedaj po Angležih na Koroškem zaprti Folti Hartman vzgojil do priznane najboljšega zbora v taborišču. Treba je bilo izdelati Prešernovo sliko. Spominjam se, kako smo organizirali tovarišu risalni papir in oglje. Stisnjeni med ozke pograde. Takrat še kot novinec na zaprtem bloku, je tovariš skrivoma risal Prešernov lik po skromni skici iz žepne izdaje.

Okrog 8. februarja devetnajstoštiriinštiridesetega je bila ob pol štirih popoldne tretja soba našega jugoslovanskega bloka nabito polna. Okrog štiristo naših tovarišev je sprejel oni mali prostor, katerega so poprej po dogovoru izpraznili drugi sojetniki: Poljaki, Francozi, Holandci. Nikjer ni bilo praznega mesta, po vseh omaricah in

oknih so se veselili naši fantje, vsi v nestrpnem pričakovanju nečesa velikega in silnega. Mrzla, pusta soba je bila polna posebnega radostnega vzdušja. Z gole stene nas je gledala Prešernova resna podoba, obešena na temni odeji in okrašena s smrekovimi vejicami s plantaže.

Sledile so recitacije Prešernovih pesmi in referat o njegovem življenju. Folti Hartman je dvignil roki in dal znak zboru. Zaddonela je Prešernova 'Zdravljica'. Preozek je bil prostor te puste sobe za njeno veliko programsko vsebino, skozi naša srca si je našla pot prek žičnih ovir do naših tovarišev-partizanov v domovini, ki 'naj zdrobe njih roke si spone, ki jih še teže!' — 'Da oblast in z njo čast, ko pred, spet naša bosta last!' Starim delavcem in trdim taboriščnikom so se zalesketale solze v očeh, toda teh solza jih ni bilo sram.

Še bolj nas je pritegnil v svoj magični krog Levar. Njegova prodorna beseda je kar sekala v prostor, ko je z Uvodom h Krstu pri Savici povedal tisto, kar smo čutili prav vsi. Spreletal nas je srh, čutili smo v sebi silno moč, pohiteli tja na vzhod, kjer je prav tedaj Rdeča armada podila nemško vojsko in ji zadajala smrtno udarce. — 'Največ sveta otrokom sliši Slave, tja bomo našli pot, kjer nje sinovi si prosti vol'jo vero in postave!'

Nadaljnji recitatorji in pevci so nam govorili in peli o naši lepi slovenski zemlji, predragi deželi, katera naj bi imela vsaj grob za nas, pregnance. Posipali so naš pepel po tuji zemlji, pojili smo jo s svojim znojem in krvjo. Nikjer ni takšnih zlahtnih rožic in nikjer ne sije luna tako lepo, kakor v domači deželi. S svojo besedo je vžgal Prešeren v nas ogenj življenjske sile, odpora in poguma. Vsi smo mu bili hvaležni in bilo nam je v veliko olajšanje. Razmere za nas pripornike so bile iz dneva v dan slabše, toda uspehi ruskih vojsk in naših partizanov so vzdržali ta naš notranji ogenj.

Naši slovenski nasprotniki so čutili to ogromno moralno oporo, katero nam je vlil pesnik in so prav zato pohiteli ovajati prireditelje. Le po golem naključju in sreči ni bilo hujših posledic.³⁶

Pesem o Prešernu je Fran Albreht, delno šifrirano, napisal v pomanjkanju pisalnega papirja, na debel ovojni papir, katerega mu je priskrbel nek koroški sojetnik. Ker je bilo že to, da bi kdorkoli od taboriščnikov hranil kakršen koli papir, dovolj velik prekršek zoper taboriščni red in za izreko drastičnih kazni, kakršnih se je posluževal nacistični režim, je Albreht pozneje, ob pomoči nekaterih taboriščnikov, pesem *Govor o Prešernu* skril pod tla barake, kjer so spali. — Kako velik je bil odmev pesmi med poslušalci, razberemo lahko tudi iz tega, da so se je spominjali preživeli interniranci še pozneje, v povojnem obdobju. Tisti med njimi, ki so bili navzoči na Albrehtovem nastopu, so zahtevali, naj bi tudi to pesem uvrstili v svoj povojni recitacijski repertoar.³⁷

Tudi za Erno Muserjevo velja, da je pisala pesmi na podoben način kot smo ga omenili v zvezi z literarnim delom Frana Albrehta. Nastajale so z največjim tveganjem, v nič manjši nevarnosti pa niso bile tudi zapornice, ki so ji priskrbele papir in pisalne pripomočke. Nekatere v tem času nastale pesmi so recitirale sojetnice še v taborišču, med drugim pesem, posvečeno spominu umrle pesnice Anice Černejeve, ob drugih priložnostih pa še nekatere druge. Pesmi Erne Muserjeve je največkrat recitirala Cita Potokarjeva, ki je navadno take ilegalne prireditve tudi režirala. Pesmi pa so prepisovale tudi sojetnice. Rusinje in Čehinje so jih nekaj prevedle. Pesem, brana ali peta, jih je ohranjala. Družila jih je zlasti ob nedeljah popoldne, ko niso delale. Takrat so se Slovenke zbrale v tej ali oni »štubi«, posedle po pogradih in ob pesmi, vsaj za hip, pozabile na kraj, kjer so bile. Pred objavo teh pesmi v tisku, je bila morda katera izmed njih objavljena na stenskem časopisu, ki so ga izdajale zapornice po osvoboditvi v zbirni bazi v Neubrandenburgu. Mimo tega je v času, prebitem v taborišču, še prevajala iz ruščine in poljščine besedila, ki so jih napisale ruske in poljske jetnice.³⁸

Prav tako pa so prevajali pesmi slovenskih književnikov v jezike jetnikov drugih narodnosti. Omenili smo že delo Erne Muserjeve, po drugih blokih pa so krožile še pesmi Vere Albrehtove, predvsem na ruskem bloku, kjer jih je ob neki ilegalni prirreditvi brala tudi Marica Frecetova iz Celja. Prevajale so jih še Čehinje in Poljakinje. Gotovo je bila med pesmimi, ki jih je Albrehtova napisala, pesničino najbolj tvegano dejanje, zaradi obtožbe in razkritja zločinskih poskusov na ljudeh pesem *Krulikom* (krulik je poskusni zajček), ki jo je izročila inž. Halini Horožini iz Varšave. Vzrok za njen nastanek je bil ta, da je omenjena Poljakinja nekoč poklicala Albrehtovo na blok za pričo, kjer se je skrivalo nekaj preživelih »krulikov«, mladih Poljakinj, na katerih so Nemci delali poskuse: Izklesali so jim piščal in jo presadili ranjenim vojakom. Konec vojne so te preživele priče medicinskih poskusov hoteli spraviti s poti. Nakana taboriščnega vodstva pa se v celoti ni posrečila, kajti jetnice so te mučenice skrivale po drugih blokih, zamenjevale številke s svojimi in jih tako rešile pred uničenjem v plinskih pečeh.³⁹

Svojskega priznanja je bila deležna pesem Franceta Filipiča *Wir Kameraden*.

V taborišču Mauthausen so dovolili esesovci izdajanje nekakega časopisa, ki so ga po večini napolnili s kvantami in opolzlostjo kapoji in pisarji. Skrb za časopis je prevzel in ga tudi pisal Slovenec Franc Urankar iz Laškega. Ker sta se Filipič in Urankar poznala že pred vojno iz Maribora, ga je nekoč Filipič povprašal, če bi mogel objaviti v listu kako svojo pesem. Na Urankarjev pritrdilni odgovor, mu je Filipič izročil pesem *Wir Kameraden*, urednik pa jo je uvrstil med gradivo številke, ki jo je pravkar pripravljaj, pozneje pa prepisal v z roko pisani časopis. Nekega večera, ko so se ujetniki, ki so razumeli nemški, zbrali v eni izmed barak, je Urankar sestavke v glasilo glasno prebral. Filipič, ki dotlej taboriščnega glasila ni poznal, pač pa je bil samo obveščen o njegovem izhajanju, ni slutil, da so pripevkki v njem izključno pornografske vsebine, je z grozo pričakoval, kdaj bo prišla med branjem na vrsto njegova pesem. Ko jo je naposled Urankar le začel brati, je po blaznem tuljenju in norenju kapojev ter prominentov, nastala popolna tišina. Od vtisov se niso opomogli niti potem, ko je Urankar pesem prebral. Sledilo je viharo ploskanje. Del učinka moremo pripisati tudi Urankarju, ki je pesem bral z resničnim občutjem. — Urankar je bil pred vojno amaterski igravec. Ker je pesem svojski dokument, ki doslej še ni bil objavljen in ker je zaradi učinka na konglomerat človeških značajev, nacionalno prepletenih, svojski dokument, zasluži v prikazu večjo pozornost, zato jo navedimo v celoti:

WIR KAMERADEN

Wir müssen uns die Hände reichen,
wir Brüder gehen durch die Nacht,
den Leidenschrei, der Wonne Macht,
die Hoffnungen, der Freude Pracht
in diesen schweren Stunden teilen,
so werden wir das Glück erreichen.

Wir müssen in die Herzen schauen,
dort wo die Jugendjahre biegen,
wie Kinder in den weissen Wiegen
in Thale der Vergangenheit,
das Menschliche in sich ergründen,
so werden wir die Kräfte finden,
sich vor dem Schicksal niemals biegen
und wandern in die grosse Zeit.⁴⁰

Pomen te recitacije je bil po opisu reakcije na poslušalce prav gotovo velik. S tem je vnesel Filipič, ob podpori somišljenikov, nov in hkrati učinkovit način komuniciranja v času in v krajih, kjer so bile odvzete človeku še tako skromne pravice človeškega dostojanstva, v krajih, ki so bili pod izredno strogim očesom

fašističnih zatiralcev. Pregnani slovenski književnik se, prvič v svoji medvojni zgodovini, poslužil za izpoved nemškega jezika, sredstva, toliko pomembnejšega, ker je bil v taborišču, za večino, če že ne občevalni pa vsaj razumljivi jezik. To in pa idejno, občečloveško izpovedno hotenje, ki je v skladu s slovenskim in jugoslovanskim narodnoosvobodilnim bojnim programom, je dajala pesmi tisto zgovorno moč, ki je mogla za hip prebuditi iz otopelosti taboriščnega sistema tudi človekovo vest. Z njo je uspelo za hip ustaviti brezčutni taboriščni mehanizem in obuditi v posamezniku človeka, hkrati pa z jasno izraženo izpovedjo vzpodbuditi med zatiranimi žgočo željo po svobodi. Recitacijo Filipičeve pesmi *Wir Kameraden* moremo primerjati z najuspelejšimi literarnimi dosežki v obdobju slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Presenetljiv uspeh, kakršnega bi mogli samo želiti, pomeni že dejstvo, da je pesem, kljub miselnim zaključkom sovražnim fašizmu, brez posledic našla mesto v nemškem taboriščnem listu. Prav njenemu miselnemu bogastvu, ako odmislimo Urankarjev delež, ki po vsem povedanem ni bil neznat, se more Filipič zahvaliti, da ni imela recitacija pozneje, ko je obledel učinek plemenitega etičnega jedra za avtorja, do kakršnihkoli posledic. In končno, Filipič je bil med redkimi slovenskimi književniki, ki jim je uspelo neuklonljivo željo malega naroda po svobodnem življenju, kar je v bistvu občečloveška težnja zatiranih, na legalni način posredovati tudi pripadnikom drugih narodnosti.

Kljub pesmi *Wir Kameraden*, Filipič v taborišču ni recitiral, pač pa je dolgo nosil s seboj miniaturno izdajo Prešernovih Poezij. Le-te je prenekaterikrat skrivaj prebiral zbranim slovenskim internirancem. Njegova vojna pesem je prišla prvič v širši stik s slovenskimi ujetniki šele maja 1945. leta. Nekaj dni po osvoboditvi so se vsi Jugoslovani preselili v svojo barako in kljub skromnim možnostim skrbeli za lastno kulturno življenje. Tako so si omislili svoj stenski časopis, ki je pomenil v času skromnih komunikativnih možnosti najprimernejšo in najpomembnejšo obliko kulturnega delovanja. Tu je bila prvič objavljena Filipičeva vojna pesem *Jutri*. Pesem je sicer nastala že 1942. leta, vendar je pozneje ni izdelal. Na njo ga je menda spet opozorilo umiranje jetnikov, ki so sicer dočakali osvoboditev, pozneje pa so umirali za posledicami vojnega trpljenja. Pesem je bila torej posvečena vsem tistim, ki jih je v daljnem prividu zrl s svojimi duševnimi očmi pred seboj v najtemnejših dneh druge svetovne vojne.⁴¹

IV

Pozornost zaslužijo tudi tista literarna dela, ki so jih pod vplivom vojnih dogodkov v tujini upodabljali slovenski književniki ali neposredno po doživetju ali pozneje po vrnitvi v domovino, seveda še v vojnem obdobju. Sem pa bi mogli vključiti tudi to, kar je nastalo sicer v tujini, vendar ločeno od teh doživetij, kot uresničevanje premišljenih in daljši čas načrtovanih literarnih del. Navadno so to obširnejše zamisli, od katerih jih niso mogli odvrniti niti zahtevnejši vojaški premiki, torej spremenjen način ustaljenega vojnega življenja, niti še tako silna doživetja v spremenjenem okolju. Ker imam pri vsem tem v mislih partizane, so bili ti stiki najprisrčnejši in najplodnejši s hrvatskim ljudstvom. Koristi takih stikov — in ti so bili — so dvojne. Nekateri od njih so prelili doživetja v hipno impresijo — predvsem v pesmi — drugi so hoteli prodreti spet globlje v stvarnost sosednjega ljudstva. Prav to pa je začel, po njegovi sodbi, in tudi sicer, v najbolj karakterističnih črtah prikazovati v prozi Tone Seliškar. Pri tem je posegal po najbolj markantnih dogodkih, ki bi mogli najverneje predstaviti značilne poteze bojne vzravnosti hrvatskega ljudstva, da bi mogel čim bolje predstaviti vojno stvarnost in njihovo trpljenje. S tem je skrbel za aktualno prikazovanje boja tudi zunaj slovenskih meja, zaradi literarno obarvanega dramatičnega primera celo uspešneje kot bi to mogel strniti vojni poročevalec; spremljal pohode slovenskih partizanskih enot in s tem bogatil strani njihove bojne kronike. Taki prikazi pa ne bi smeli ostati prezrti pri ocenje-

vanju literarnega vojnega opusa tudi pri narodih, o katerih so dela govorila, saj so dopolnjevala literarne napore za čim vernejšo upodobitev vojnih grozot pri posameznih narodih.

Pomembno je bilo tudi neposredno posredovanje slovenskih književnikov pred tujerodnim poslušalstvom. Tako se je seznanjalo s slovensko vojno literaturo, posredno z njo pa tudi z naporu slovenskega ljudstva v boju s fašizmom. Za to so bili najprimernejši mitingi. Odziv na taka posredovanja je bil presenetljiv, kar dokazujejo pričevanja o tem, da so jim na željo hrvatskega ljudstva puščali vojne literarne stvaritve slovenskih književnikov. S tem so se ta dela v tujini še nadalje širila na kulturnopolitičnih prireditvah.

Doslej povedano velja predvsem za partizansko gibanje. Še številnejša pa so dela, ki posegajo v doživetje in trpljenje Slovencev v Nemčiji, Italiji, na Madžarskem, na Hrvaškem, v Srbiji in v Franciji. Ker smo že v kratkem navedli, kakšni so bili medvojni stiki slovenske književnosti s tujino, katere so prvič vzpostavile partizanske bojne formacije, potem ne smemo prezreti, mimo tega, kar smo že povedali o stikih slovenskih književnikov partizanov s hrvaškimi ljudstvom, nekaterih vidnejših literarnih manifestacij te vrste. V slovensko književno celoto sodijo tudi literarne izpovedi slovenskih književnikov, odgnanih v koncentracijska taborišča. Te so imele mimo političnega, v tem trenutku, ko je bila potrebna celovita pomoč, tudi širši osveščevalni pomen. Zato so pripravljali kulturnopolitične prireditve dosledno, s polno mero odgovornosti in s pričakovanim učinkom.

Najbolj bogate, najbolj prepričljive in umetniško dognane nasledke teh popotovanj po Hrvaški, s tenkočutnim poslušom za doživljanje in odkrivanje vojnega življenja sosednjega ljudstva odkriva literarno delo Toneta Seliškarja, v vezani in nevezani besedi. Ne bo odveč tudi podatek, da je prav Seliškar z Levom Svetkom-Zorinom zaključil bogato pesniško žetev v 1943. letu s širšimi izpovedmi o bojnem pohodu po Gorskem kotaru. Tako je decembra v Skradu napisal Seliškar pesmi *Ljubzensko pismo z bojišča*, ki je po občutju podobna izpovedni pesmi *Tovarišev plašč*. Spomenik vojni in bojem sta tudi *Pogreb tovariša* in *Mati*, bojna himna slovenskih partizanskih brigad *Na juriš* pa je nastala že v januarju naslednjega, 1944. leta v Mrkoplju. Prav tako je v tem mesecu nastala Seliškarjeva črtica *Poslednji strel*, februarja *Maščevalec* in marca *Skok čez cesto*, vse poznamo iz zbirke *Zmagali bomo*. Črtice se idejno ne razlikujejo od nekaterih že prej nastalih Seliškarjevih podobnih del, čeprav poudarjajo posegajo v doživetja in spomine v Gorskem kotaru. Idejno in vsebinsko je med najmočnejšimi črtica *Maščevalec*. Sodi pa tudi med najtehtnejša njegova vojna prozna dela. Že v naslednji, pripovedno nejasni črtici *Skok čez cesto*, pa se ponovno vrača v doživetja na Dolenjskem. Kljub temu pa moremo trditi, da je s temi črticami podal nekaj dokaj močnih portretnih podob iz življenja malega (kot pri Slovencih) dotlej brezimnega hrvatskega človeka. Njegovo zgledno mišljenje in prav tako karakterno ravnanje je to zaslužilo. Nasploh velja za Seliškarja ob tem ugotovitev, da je bil poleg Boga Flandra-Klusovega Jože in Ferda Godine-Marka najplodovitejši literarni oblikovalec narodnoosvobodilnega boja.

Konec decembra 1943 začenja s kontinuirano literarno izpovedjo jurist Lev Svetek-Zorin. Razlage za tak korak moremo iskati v njegovih značajskih črtah, med katerimi so najvidnejše: čustvena dojemljivost, smisel za opazovanje in razmišljanje o doživetem, silna skala pretresajočih dogodkov kot so požigi, opustele vasi, sovražno razpoloženje, skrajnje pomanjkanje prebivalstva in končno tudi silno skromne življenjske razmere partizanskih borcev. Vse to doživljanje je našlo pri Svetku odzivnost v literaturi, katere se je, morda prav zaradi tega, znova oprijel po daljšem molku.⁴² Tako je v kratkem času od decembra pa do konca leta 1943 nastalo kar sedem njegovih pesmi: V Lukovem dolu, tako dragem hrvaškemu partizanskemu pesniku Goranu Kovačiču, je nastala 16. decembra pesem *Vizija*, 24. decembra na Ravni gori *Božični večer* in v istem kraju tri dni pozneje (27. decembra) *Na maršu*. Dva dni pozneje pesem *V Gorskem kotaru*, a dan za tem, 30. decembra v Sungerju

pri Mrkoplju *Ob slovesu*. V Sungerju je napisal tudi svojo zadnjo pesem v tem letu *Silvestrovo 1943*. Po doslej znanem gradivu moremo trditi, da začenja prav Svetek bogato pesniško žetev v 1944. letu. Začenja jo s pesmijo *V nove zarje* (Sunger, 1. januarja 1944). Čeprav je pesem prežeta z optimizmom, značilnim za vojni čas, ji daje tako pomembna prelomnica v vojni slovesnejši poudarek. V pesmi spregovori tudi o svoji bojni zagnanosti, bolj kot v kateremkoli doslej omenjenem delu. Predobro se namreč zaveda, da so le vzajemni bojni napor porok za prenehanje vojnega pustošenja. Njej sledi še v istem mesecu *Pesem mladine*, enega izmed številnih dramatičnih obrazov vojne pa pokaže v pretresajoči impresiji *V snežnem viharju*, medtem ko narekuje v *Rdečih rožah* smisel tudi za epsko širino. Že naslov pesmi — iskana prisposoba — odkriva lirsko ugneten in značaj, pa tudi njegovo premočrtno idejno predanost. Vse tri pesmi so nastale v Vratih pri Fužinah; prva 8. januarja, druga dva dni kasneje, tretja pa 20. februarja. S temi osebnimi izpovedmi, med katerimi je slednja najšibkejša, zaključuje Svetek pesniški opus, vezan na pohod XVIII. divizije po Hrvaški.

Svetkovo pesem inspirirajo doživljanja, ki so se zaradi aktualne vključitve v boj in s posegom v njegovo dramatičnost še stopnjevala. Sprejemamo jo kot dokumentarno podprto osebno izpoved. Misel je žgoča, predvsem ob spominih, zlasti, ker je po naravi urejen, doživljajsko bogat in odprt, vaje razmišljati, po tem odločati in ravnati svoj korak. Taka prizadetost je razumljiva, saj more nenadoma z vsakim korakom na svojih bojnih pohodih, z vso prizadetostjo odkrivati sama razdejanja ne samo v naravi, temveč, kar ga najbolj prizadene, tudi v človeku. Ob takih krutih spoznanjih se v tem času zateka v idilično nedosegljiv in trenutno odmaknjeni osebni svet (*Božični večer*, *Silvestrovo 1943*, *Daljne voščilo*). Ker pa se zaveda, da je predaleč in zaradi vojne nedosegljiv, zreducira svoje želje na mnogo stvarnejše hrepenenje po domačnosti slovenske pokrajine (*V Gorskem kotaru*).

Maja 1944 je nastalo v Otočcu Mileta Klopčiča *Peklo*, napisano v dantejevskih terciinah. Pesnitev je, kljub upoštevanju konstrukcije Dantejevega Pekla, izvirno delo.⁴³ Delo je toliko večje vrednosti, ker se je, sicer ob zgledu iz svetovne književnosti, lotil časovno silno pomembnega problema — obsodbe narodnega odpadništva, na intelektualno zahtevnejši in zato po vrednosti trajnejši način. Tako kot Dante, ki je izdajal posvetil deveti, torej zadnji krog (prvi, drugi, tretji in četrti pas) pekla,⁴⁴ je tudi Klopčič prisodil sramotnemu nacionalnemu odpadništvu največjo težo. Trditi moremo le, da je bil Klopčič, kljub bridkim izkušnjam, ki jih je okušal kot večina Slovencev, v svoji obsodbi nacionalnega odpadništva, v primeri z Dantejem, strpnejši. Izdajalcem lastnega naroda je dodelil zadnji krog (vrata tale, / ki vodijo v peklo bridkoto predzadnjo), zato pa je bila njegova beseda obsodbe trša, saj je bilo izkustvo mnogo bolj občutno od videza. Pri svojem opisovanju tega človeškega koraka je imel v mislih predvsem protinarodno odločitev tistega dela rojalistično usmerjenih slovenskih malomeščanskih politikov, ki so, prešibki za uresničitev svojih odmikajočih se političnih ciljev, odkrito prestopili na stran okupacijskih sil. Z njihovo pomočjo in z zavajanjem neosveščenega podeželja, močno odvisnega od slovenskega klera, so skušali uničiti z velikimi žrtvami zvezane napore, ki so tudi družbeno sistemsko ustrezali večini in njenim težnjam po slovenski državnostni tvorbi. Da pa to ni bila enostranska obsodba takega usodnega početja — le tega je ljudstvo v vojni težje občutilo in zato tudi tem ostreje obsojalo — je posegel Klopčič po enem izmed največjih dosežkov evropske literature v dokaz, da je tako ravnanje človeštvo vedno najostreje obsojalo. S tem je bil posredno obtožen tudi okupator, ki je tako početje dopuščal in podpiral.

V naš okvir sodi tudi literarno delo Nade Dragan-Carevske. Tudi nekaj njenih pesniških izpovedi je nastalo na Hrvaškem. Carevska je oktobra 1944. leta odšla iz Gorenje Trebuše čez Trnovski gozd in Pivko v Belo krajino. Pri Pivki je na svojem popotovanju naletela na istrsko udarno brigado Vladimir Gortan, in se je po dolgotrajnih bojih v Liki, Baniji in Gorskem kotaru vračala v rodno Istro. Na tem pohodu

se je mogla Carevska natančneje seznaniti z močno prizadetimi in opustošenimi kraji Slovenije in Hrvaške. Prav tako pa so jo borci z obujanjem spominov seznanjali z ljudmi v krajih njihovih bojnih pohodov in z njihovim spoštovanja vrednim junaštvom. S takimi vtisi je odšla z brigado čez Notranjsko, Kočevsko in Gorski kotar v Belo krajino. S pohoda čez Gorski kotar, s katerim se je Carevska tedaj tudi prvič поблиže seznanila, so tudi prve njene vojnoizpovedne pesmi, ki posegajo v hrvaški vojni in pokrajinski svet, tako na primer *Počitek*, *Njegov obraz* in *Brigada*. Slednja je nastala kot rezultat spoznanj, opazovanja in s tem povezanega razmišljanja o večjem vojaškem kolektivu. Njen pomen pa je bil zaradi običajnih karakterističnih lastnosti, četudi je pobujena po določeni vojaški enoti, mnogo širšega pomena. Iz istega obdobja so še pesmi *Skozi Gorski kotar*, rodovinsko pogojena *Uskoška* in *Slovo*, katere prvotni naslov je bil *Istranka* ali morda celo *Istransko slovo*. Mimo naslova je pozneje v pesmi Carevska spremenila tudi dve kitici. Od vseh naštetih je bila v obdobju slovenskega narodnoosvobodilnega boja natisnjena le pesem *Slovo* in to kmalu po ponovnem prihodu v uredništvo Primorskega dnevnika, nato pa je bila še ponatisnjena v Primorski ženi.⁴⁵

V zajeti okvir sodi tudi delo Jožeta Šmita, borca Pete prekomorske brigade, ustanovljene jeseni 1944. leta iz slovenskih prostovoljcev v Angliji. Brigada je prispela čez Italijo v Dalmacijo, od tod pa je nadaljevala po krajšem postanku svojo pot čez Liko v Slovenijo, kamor je prispela aprila 1945. leta; tu pa se je udeležila zaključnih bojev za osvoboditev Slovenije. Šmit je bil član brigadnega kulturnega odseka; svojo literarno pot v narodnoosvobodilni vojski je začel s *Pesmijo Pete prekomorske brigade*, ki je postala, po uglasitvi Filipa Bernarda, brigadna himna. Kljub kratki dobi Šmitovega bivanja v narodnoosvobodilni vojski na ozemlju Jugoslavije, je bil ta čas zanj literarno dokaj ploden, kar nam potrjuje tudi pesnikova odločitev, da pripravi svojo pesniško zbirko *Po poti*. Izbor je v glavnem obsegal pesmi iz ciklusa *Mandeljevi cvetovi* in *Po poti*, ki jih poznamo iz njegove prve samostojne pesniške zbirke *Srce v besedi*.⁴⁶ Osnutek naslovne strani za to zbirko, ki je v glavnem zajemala iz doživetij v po vojni opustošeni širši domovini, je pripravil Oton Polak. Svojo namero pa je Šmit, zaradi razvijajočih se političnih dogodkov, ki so zahtevali tudi nagle vojaške akcije, opustil. V tem času jim je uspelo pripraviti samo še pesniški almanah, pri katerem je mimo Šmita v glavnem sodeloval še slikar in pesnik Jože Ciuha. Na pohodu, ki je sledil, je Šmit med drugim zasnoval še *Kroniko Pete prekomorske brigade*. Delo je bilo pisano v tercinah in so ga pozneje izgubili.

Omenili smo že, da je skupina na svojem bojnem pohodu proti Sloveniji prirejala razstave in mitinge, sad kolektivnega dela kulturniške skupine, nekaj potrebnih tekstov pa je zanje pripravil Šmit sam.

Šmitova pesem je topla in čuteča. Ker prihaja pesnik v že delno osvobojeno domovino, ki kaže pretresljivo podobo vsestranskega vojnega razdejanja in ker se šele postopno vključuje v aktivni protifašistični vojni mehanizem, se skraja njegova izpoved vpadljivo razlikuje od običajne pesmi vojnih let. Zaradi tega najpogosteje razkriva svojo prizadetost ob pretresajočih prizorih vojnega opustošenja. Pri opisovanju tega pa se ne zadovolji s prikazovanjem zunanjega, temveč ga po njem vodi pot k vzroku za sočustvovanje in razkrivanje človeškega gorja. Iz teh zunanjih in notranjih vzgibov, ki spremljajo prva pesnikova potovanja po osvobojeni širši domovini, pa se oglašča tudi skrb, kakšna je podoba pesnikove ožje, slovenske domovine. V njegovi pesmi se včasih prepleta prikrit prizvok domotožja, spet drugič pa je generacijsko obtožujoč, zlasti, kadar se spomni v vojni razkosane mladosti, v katero, zaradi moške dozorelosti, ni povratka. Ta misel pa je kljub vsemu mobilizacijsko vzravnana. — Predvsem sodelovanje v zaključnih bojnih operacijah narodnoosvobodilne vojske ter bivanje na ozemlju, ki ni bilo neposredno povezano s slovenskim literarnim ustvarjanjem so bili objektivni vzroki, ki so vplivali, da je ostalo Šmitovo pesniško delo v vojni premalo zapaženo in upoštevano. Kljub temu pa si je

priporil mesto v vojni sredini, ki ji je v tem času pripadal. Jože Šmit je mimo Dušana Mevlje med vsemi slovenskimi književniki vojnih let najširše in hkrati najgloblje posegel v življenjski okvir hrvatske Dalmacije in Like.

Hkrati s Šmitom pa moremo omeniti tudi pesniško delo akademskega slikarja Jožeta Ciuhe, za katerega je znano, da je poskušal svojo pesniško moč že pred prihodom v narodnoosvobodilno vojsko, vendar pa pesmi dotlej ni objavljajal. Enaka ugotovitev velja tudi za njegovo vojno pesem, saj je domala celotni vojni opus objavil šele po osvoboditvi v Mladinski reviji. Od pesmi, ki so nastale v medvojnem obdobju, menda prav na pohodu iz Splita v Belo krajino, so le tri izšle v pesniški zbirki *Naša pesem*, katero je pripravil in izdal propagandni odsek Pete prekomorske brigade, čeprav so iz istega obdobja še pesmi *Zimske noči*, *Pomlad*, ciklus šestih pesmi *Iz dnevnika padlega partizana* in *S pohoda*. Čeprav ocenjuje Ciuha svoje medvojno literarno delo kot propagandno, kar je književnost sicer v večji meri kot kdajkoli tudi v resnici bila, pa v celoti taki sodbi ne moremo pritegniti,⁴⁷ saj bi mu tako po krivici odvzeli in ji odrekli vse tiste lastnosti, ki jih literarno delo mora imeti. Te pa so bile še žlahtnejše zaradi usodnega zgodovinskega obdobja, kjer je že samo literarno delo imelo v boju svoje posebno mesto. Kljub aktualni časovni odzivnosti pa književnost, samo kot odraz časa in družbenega procesa ter nacionalnega poudarka, svoje celovito zajete funkcije prav gotovo ne bi opravila. Jožetu Ciuhi bi mogli pritegniti le tedaj, če bi imeli opraviti izključno s prigradniško politično-budniško pesmijo, brez kakršnihkoli večjih literarnih stremenj po umetniški obdelavi, kar je po eni strani ohranjanje lepega, po drugi strani pa ohranjanje nacionalne kulture. Za vsem tem pa stremi slovenski književnik v tem času. Tudi Ciuhova izpoved je globlja. Odkriva se nam z dokajšnjo močjo besednega slikanja in s tankim posluhom za čim avtentičnejše prikazovanje doživetega ter dovolj veliko mero čustvene in besedne razgibanosti. V pesniški izpovedi posega v popotne vojne spomine in v tragično vojno stvarnost. Le-to pa doživlja, kljub mladosti, na izredno prizadet način. Iz tega, kaj malo vzpodbudnega odkrivanja vojnega življenja, se rešuje v spominih na mladostna doživetja, vendar pa se zaradi vojne, niti ob misli na dekle, ne sprosti.

Pričevanje

Kdo je bil major na belem konju?

Poizvedo-
vanje

Maks Zadnik

Kdor izmed borcev Brkinske brigade je preživel 2. oktober 1943 v Klivniku, si ga je zapomnil za vse življenje kot dan groze in še danes marsikoga pretrese mrzla zona, ko sliši besedo »Klivnik«. Zakaj?

Da bi v okviru sedanjih možnosti, ki so zaradi pomanjkanja izvirnih dokumentov zelo pičle, vsaj poskušal pojasniti klivniško tragedijo 1. in 4. bataljona Brkinske brigade, sem se junija letos napotil v ta malodane idilični brkinski žleb, obiskal Mandrgačevo in Klivniško družino ter se pogovoril s starejšima gospodinjama, ki sta preživele strahote tistega dne. V 30 letih pa sem slišal pripovedi najmanj 100 soborcev, kako so se rešili v Klivniku.

Klivniški mlin, čigar kolesa so se ustavila 2. oktobra 1943, je še danes prijazna domačija v samotni dolini istoimenskega potoka, ki izvira pod Pregarjem in se vije po dolini več kot 15 km daleč. Klivniški so gostoljubni kmetje. Za NOB so začeli delati že v začetku 1942. Morda kmetije že čez nekaj mesecev ne bo več, ker jo bo zalila voda približno 3,5 km dolgega akumulacijskega jezera, ki bo segalo do Zaličev ob cesti Il. Bistrica—Podgrad in s čigar vodami nameravajo hidrologi čistiti in »zdraviti«² z industrijskimi odpadkami okuženo Reko. Odtok voda bi preprečili z 19 m visokim jezom v tesnem delu doline približno 200 metrov severovzhodno od hiše. Toda, tudi tedaj, ko bo kmetija izginila in bo po mnogih letih pozabljena, bo ostal v neizbrisnem spominu tragični 2. oktober, ki so ga v dolini mlina in na jugozahodnih pobočjih doživeli brkinski borci, a ga žal mnogi niso preživele.

Kako je prišlo do napada v Klivniku?

Po italijanskem zlomu 8. septembra 1943 so v Brkinih, podobno kot drugod na Primorskem, prijeli za orožje vsi, ki so ga lahko nosili. 15. septembra je bila v Ilirski Bistrici s sklepom okrožnega komiteja za Brkine in

Slovensko Istro v navzočnosti slovenskih in jugoslovanskih predstavnikov NOB Edvarda Kardelja, Vlada Zečeviča in Dušana Kvedra — ustanovljena Brkinska brigada. 20. septembra sta prispela z Mašuna v Brkine dva njena bataljona in štab brigade. V naslednjih 12 dneh je brigada narasla na 1200 borcev — skoraj samih novincev, razporejenih v 4 bataljone. Prvi bataljon je bil na Kozjanah, 2. na Gabrku in Brezovem brdu, 3. na Tatrah skupaj s štabom brigade in 4. na Pregarju. Brigada je prekopavala poti in gradila zapreke na njih, večji del moštva pa se je do 1. oktobra uril za boj. Medtem je 1. bataljon 30. septembra napadel na cesti Divača—Il. Bistrica dva nemška kamiona in ju uničil ter porušil most na tej cesti.

Med 28. septembrom in 1. oktobrom 1943 so se začele priprave 2. nemškega SS tankovskega korpusa za drugi del ofenzive, usmerjen proti Istri in Brkinom. Prvega oktobra popoldne so začeli Nemci postavljati zapore ob cestah Reka—Trst in Divača—Ilirska Bistrica. Prehod v Smrjah so zasedli s 7, na Premu pa s 5 tanki in s tem zaprli glavne poti iz Brkinov na Pivko. Štab brigade, v katerem so bili komandant Anton Vidmar-Luka, komisar Anton Dolgan-Branko, namestnik komandanta Karlo Prezelj-Boris, namestnik komisarja Anton Hvalič-Bolte, operativni oficir pa »ruski major«, se je takoj, ko je zvedel za nemške priprave, sestel z okrožnim komitejem in razpravljal o umiku brigade iz Brkinov na Pivko in Mašun. Nastal je problem, po kateri poti naj se brigada umakne na Mašun. Čeprav so bili različnih mnenj, so se končno le zedinili, da organizirajo umik čez železnico in cesto med Malo Bukovico in Šapjanami južno od Ilirske Bistrice. Z organizacijo pohoda pa so se toliko zamudili, da sta uspela priti le 1. in 4. bataljon pred drugim dnevom

Dvainosemdesetletna Jožefa Možina-Klivniška, ki so ji Nemci ubili moža 2. oktobra 1943

oktobra v Harijah čez cesto Il. Bistrica—Podgrad. Pohod 2. in 3. bataljona pa je bil na srečo iz nepojasnjenih vzrokov ustavljen. Med 3. in 5. uro sta se bataljona zbrala v Klivniku. Za prehod čez železnico pred dnevom je bilo že prepozno. Zato je vodstvo pohoda na čelu z »ruskim majorjem« in namestnikom komisarja Antonom Hvaličem-Boltejem odredilo počitek in predanitev na neugodnih položajih v trikotu med Studeno goro, Malo Bukovico in Klivnikom. Vodstvo pohoda in brigadni zdravnik dr. Bogomir Magajna so se nastanili v Klivniško hišo. Dopoldne so kuharji in intendant zaklali junico in pripravljali kosilo. Bataljonovi borci se niso posebno prikrivali. Zavarovanje enot na dohodih k mlinu pa ni bilo razporejeno, kot so narekovalе obrambne potrebe.

Nemci so 2. oktobra začeli svojo veliko ofenzivo proti Istri. Iz Ilirske Bistrice proti Reki je prodiral njihov 901. šolski tankovski grenadirski polk iz sestava 71. pehotne divizije. Pohod bataljonov ni ostal Nemcem prikrit. Kurirka Kristina Boštjančič iz Harij je že okoli 9. ure obvestila vodstvo bataljonov, da so prišli Nemci v Harije. Okoli poldne pa je bilo vodstvo obveščeno, da so prispeli Nemci le v okoli 1500 m oddaljeni sosednji mlin k Mandrgocu, na Soze, Studeno goro in druge okoliške kraje, kljub temu pa ni odredilo niti umika iz Klivniškega mlina.

Preпустimo, naj nam opišejo potek nemškega napada Franciška Mikuletič, Mandrgočeva in Jožefa Možina-Klivniška ter nekateri borci:

»Nemci so prišli k nam iz Velike Bukovice kmalu po 12. uri. Bilo jih je okoli 200 samih mladih. Okoli hiše so se zadrževali približno 2 uri, dokler niso izstrelili rakete na Sozih pri hiši Jožeta Vičiča-Mlekarja, potem pa začeli jurišati čez Kraljev hrib proti Klivniku,« se spominja Mikuletičeva.

Kdo je bil in od kod je prišel »ruski major«?

Jožefa Možina-Klivniška in njen sin Rudi se nemškega napada in dogodkov pred njim takole spominjata:

»Komandant partizanov (šlo je za »ruskega majorja« — op. pisca) je celo dopoldne jahal na belem konju pod Studeno goro po preglednih senožetih in dajal neke znake nemškemu letalu, ki je krožilo nad njim. Že zvečer pa so ga ljudje videli pod Starodom z Nemci. Okoli poldne so v štabu, ki je bil v naši hiši, zvedeli, da Nemci pripravljajo napad. Ko so se Nemci bližali, pa je naročal borcem, naj ne streljajo. Okoli 14. ure so Nemci najprej napadli od Studene gore, nato pa od Soz in Velike Bukovice po mlakah in njivah. Začelo je streljanje z vseh strani, nato so Nemci vdrli proti hiši. Na dvorišču se je še kuhalo kosilo. Zadnji je pobegnil pod nemškim ognjem dr. Magajna skozi mlin v Žalno reber proti Studeni gori, kamor so jurišali za partizani od Soz in Bukovice prihajajoči Nemci. Ko so vdrli na dvorišče, so najprej zažgali hlev. 54-letni oče Jože Možina je stekel iz kovačije v hlev, da reši konje in krave, toda Nemci so ga na hlevskih vratih pobili. Stekla sem mu na pomoč, toda na vratih me je zgrabil Nemec. Zavpila sem nadenj, ali nima matere in srca? Verjetno ga je moje nepričakovano vprašanje v njegovem jeziku presenetilo in prebudilo v njem s hitlerjevsko propagando zatrto človečnost, zato me je spustil, vendar možu nisem več mogla pomagati. Izdihnil je na hlevskih vratih. Potem pa so nam požgali še hišo, mlin in gospodarsko splotje. Ostali smo brez doma in se en mesec zadrževali na Sozih pri Kotlarjevih, nato pa 6 mesecev pri Mandrgočevih. Nato smo si za silo pokrili ruševine in se vrnili domov.«

Boj, ki se je vnel med partizani in Nemci, je bil neenak in brez izgledov na partizanski uspeh, ker so Nemci tako po številu kot po oborožitvi in bojni izurjenosti prekašali partizanska bataljona, v katerih je bilo približno 500—600 v bojih neizurjenih in relativno slabo oboroženih novincev, razporejenih na za obrambo neprimernih položajih. »Ruski major« pa jih je izdal Nemcem. Zato do resnega organiziranega odpora vseh delov enot niti ni prišlo. Navzlic vsemu so se posamezne skupine mladih borcev pod vodstvom izkušenih starih partizanov junško upirale jurišem sfanatiziranih in pijanih

Klivniška domačija, kjer sta bila 2. oktobra 1943 napadena dva bataljona Brkinske brigade. Nemci so tedaj hišo požgali, gospodarja pa ubili

hitlerjevcev. Večina pa se je razkropila in se reševala z begom, zato jih je mnogo padlo. Štab XIV. divizije NOV in POJ je poročal 8. oktobra 1943 GŠ Slovenije, da je padlo 20–30 borcev. Mikuletičevi in Možinovi se spominjajo, da se je tedaj govorilo o 35 mrtvih partizanih. Največ jih je padlo nad predorom pod Velikim Brdom in med Velikim vrhom in Brčicami. Črt Sinkovec je zapisal 1966 v knjigi Uporni svet pod Snežnikom, da je padlo 62 borcev. Podrobnega poročila štaba brigade ali divizije mi o tem boju ni uspelo dobiti, zato je točno število žrtev še vedno sporno.

Navzlic velikim žrtvam se je večini borcev uspelo prebiti iz nemškega obroča in se po skupinah umakniti proti Zemnom, od tam pa v Podgoro in na Mašun. Mnogi pa so se posamezno še tri dni vračali v Klivnik in od tam v Brkine.

O boju in odporu bataljonov sem povprašal tudi nekatere udeležence. Večina se spominja, da jih je izdal »ruski major« in da je trajal odpor le kakih 15. minut. Komandant 4. bataljona Stane Truden, ki sedaj živi v Luciji pri Portorožu, se spominja, da je ukazal »ruski major« pred napadom zbrati borce skupaj, ne spominja pa se, da bi prepovedal streljati na Nemce. Prav tako se spominja, da je na levem krilu 4. bataljona nek borec z italijanskim mitraljezom pogumno branil položaje. Ko so Nemci obvladali odpor, se je že tisti večer umikal s

skupino približno 80 borcev čez progo in cesto v Dolenjskem potoku. Čez cesto Il. Bistrice–Klana proti Mašunu pa se jih je uspelo prebiti le okoli 60, ker so kolono presekali nemški tanki. Zato se je on s 6 ali 7 borci vrnil v Brkine.

Tedanji merilec težke brede Milan Krebelj z Ostrožnega brda v Brkinah pa mi je 15. septembra 1973 povedal, da je bil na položaju s težko bredo, ko je prijahal k njemu na belem konju »ruski major« in mu prepovedal streljati po Nemcih, čeprav so se ti že približevali in jih je dobro videl; ni ga ubogal, pač pa je streljal, dokler je imel streliva. Zadnji rafal pa je izstrelil na »Rusa«, žal pa ga ni zadel. Leta 1972 umrl Jože Mezgec, mitraljezec v 1. bataljonu, mi je mesec pred smrtjo pismeno izjavil, da je nek komandir čete med nemškim napadom zbral približno 15 borcev, med katerimi je bilo 12 strojnic. Potem pa so za neko ograjo počakali nemško četo, ki je prišla po čistini na razdaljo 50–100 metrov in jo napadli. Po njegovem mnenju je tam padlo 20–30 Nemcev, vsaj toliko pa je bilo ranjenih.

Janko Jelinčič, ki sedaj živi v Ajdovščini, mi je 1973 izjavil, da je streljal s težko bredo po Nemcih, ki so pijani in čez svoje mrtve noro jurišali na položaje bataljonov, potem pa je metal celo ročne bombe proti njim, vendar je moral kmalu zapustiti položaje in se umakniti. Nato je naslednjo noč srečno prispel na Mašun.

Ne glede na izid boja in število žrtev na obeh straneh je ostalo do sedaj nepojasnjeno vprašanje, od kod je prispel »ruski major«, kdo je bil in kako mu je uspelo vriniti se v štab brigade za operativnega oficirja, potem pa zapeljati pol brigade v past?

Tedanje brigadno vodstvo ni dalo borcem in ljudstvu o tem problemu do danes še nobenega zadovoljivega pojasnila, zato se nujno vsiljuje vprašanje, ali ni morda uspešno nemški vojaški obveščevalni službi vriniti

svojega človeka kot »ruskega majorja« v štab Brkinske brigade in ji tako zadati izredno hud vojaški in moralno-politični udarec.

Vsakomur, ki karkoli ve o tem, kdaj je »ruski major« prišel v brigado, kje se ji je priključil, kakšno »legendo« je uporabil, prosim, da to ali objavi v TV-15 ali mi pisмено sporoči na naslov: Maks Zadnik, Kašeljška 25, 61260 Ljubljana-Polje.

Podatki so mi potrebni za Kroniko Istrskega odreda.

VIRI

1. Dnevnik Toneta Vidmarja Luke, Zb. NOV VI/7, dok. št. 289 idr.
2. Poročilo štaba XIV. div. GS NOV in POS, 8. 10. 1944, Zb. NOV. VI/7, dok. št. 206, 227, 359 in 395.
3. Zapisnik o razgovoru članov zgod. komisije odbora JO s prvimi borci in org. NÖB v Brkinih 10. 6. 1967, arhiv odbora JO v Kopru.

4. Pismeni izjavi Jožeta Mezgeca, Koper in Janka Jelinčiča, Ajdovščina, arhiv odbora JO.

5. Ustni izjavi Milana Kreblja, Ostrožno brdo in Staneta Trudna, Lucija, Portorož.

6. Ustna izjava Marije Kirm-Orane, Celje.

7. Ustne izjave Fr. Mikuletič, Jožefe in Rudija Možina, Klivnik in Velika Bukovica.

V naročju njenem

Tone Seliškar

*Po dežju, snegu, blatu smo hodili,
skoz veter, burjo in skoz sončni žar,
po licu bičal nas je mnog vihar,
sovražili povsod smo in ljubili.*

*Prenočevali smo v požgani vasi,
v kozolcih, bajtah, jamah in gozdeh
in v grobnicah, ob vodah in poteh,
na rožnih tratah in zeleni jasi . . .*

*Povsod: na zemlji, kamnu in na slami
je grel nas plamen njenega srca!
Povsod nas je ljubila, bila z nami*

*in koder nas skoz borbo pot pelja,
je z nami domovina, nismo sami!
V naročju njenem smo povsod doma.*

Likovna umetnost

Slikar Ivan Čargo

Dr. Ivan Sedej

Akademski slikar Ivan Čargo je bil nekaj desetletij pojem za umetnika, bohema. Kljub temu, da ga je uradna kritika v precejšnji meri zapostavljala, si je pridobil izjemno popularnost — ne le zaradi svojega načina življenja, marveč tudi zaradi svoje umetnosti, ki je našla pot v skorajda vse plasti predvojne družbe.

Njegove slike in risbe so krasile domovanja tehnične inteligence, zdravnikov, preprostih tovarniških delavcev, obrtnikov, gostilničarjev, pisateljev, pesnikov in še bi lahko naštevali. Značilne, z rdečo kredo v nekaj potezah narisane figure Martina Krpana, splavarjev, Krjavlja s kozo, Hlapca Jerneja pa portreti Maksima Gorkega, pesnika Gortana, motivi matere z detetom, rudarji, delavci, itd., so pomenili marsikomu mnogo več kot stensko dekoracijo — v teh podobah je bil tudi vir za razmišljanje in kar je še pomembnejše, spodbujale so zavest, da je mogoče razumeti vsako umetnost — če je le iskrena in nepokvarjena.

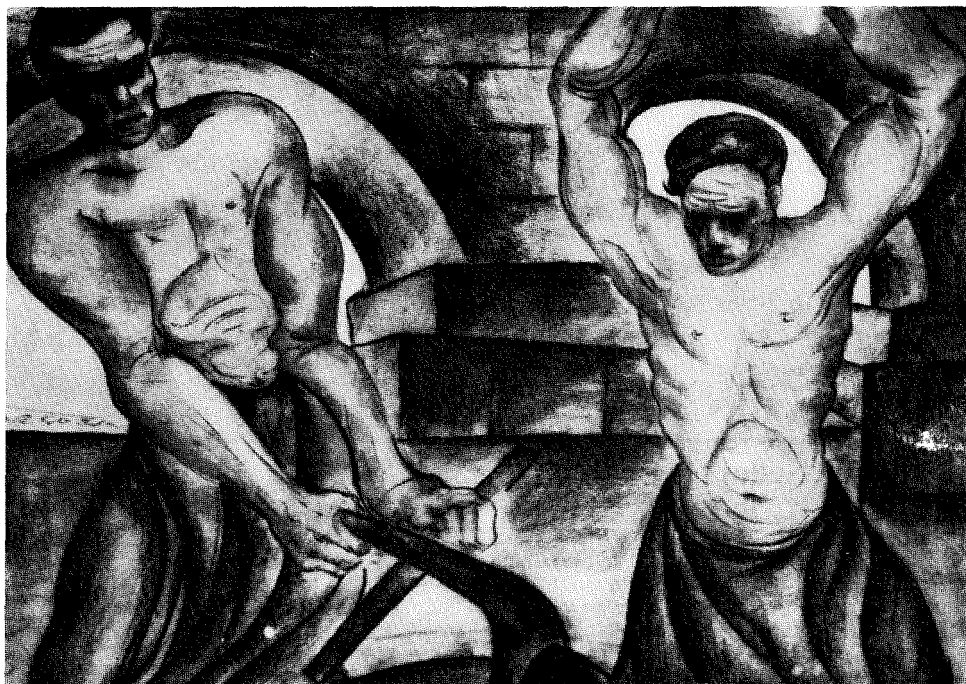
Ob dolgih in burnih polemikah po letu 1948, ko se je pričela pri nas uveljavljati abstraktna umetnost, ko so razpravljali o razumljivosti in nerazumljivosti modernega skladanja likov in barv, se je le malokdo spomnil, da so ljudje trideset let prej, brez pretresov sprejeli Čargov kubizem in konstruktivizem. Ivan Čargo je s kubistično formuliranimi portreti vidnih osebnosti, predvsem kulturnikov, v predvojnih časopisih pripravil najširše kroge do tega, da so kubistično deformacijo in stilizacijo sprejeli kot nekaj povsem razumljivega. Ljudje so čutili, da Čargo z novo obliko uveljavlja tudi novo, revolucionarno vsebino. Čargu je uspelo to, kar ni pri Slovencih še nikomur pred njim — z obliko (ki so ji nekateri očitali, da je »zahodnjaška«) je ustvaril izrazito, razredno opredeljeno umetnost. Motiv in njegova

obdelava sta naravnost pričala o umetniški politični in socialni opredelitvi.

Čargovo življenje, ki ga poznamo bolj v veseli in zajedljivi luči anekdot, je bilo polno tragike in razočaranj. Rodil se je v Kanalu ob Soči leta 1898. Kot mladenič je v avstrijski uniformi preživel pekel Soške fronte, nato so sledila leta pomanjkanja, študij v Rimu in razgibano obdobje po letu

Ivan Čargo: Avtoportret, pastel, 1922

Ivan Čargo: Kovača (detajl), kreda, laviran tuš, 1935

1920, ko je v Novem mestu delal skupaj z Božidarjem Jakcem. Skupaj s primorskimi rojaki, ki so v slovenski prostor vnašali duha novega avantgardizma je preživel srečne trenutke boja za svoje umetniške ideje. Vendar se je tako kot Veno Pilon (ki je razočaran emigriral v Francijo) ali pa kot Marušič in Spazzapan, ki sta postala italijanska slikarja, umaknil nerazumevanju malomeščanskega okolja. Iz Ljubljane, ki mu je bila s svojo kramarsko moralo vse prej kot prijazna, je zbežal v svetovljanski Beograd. Tu pa ga je strla smrt otrok — od tedaj naprej se je kot človek in umetnik umikal in boril ter padal iz ene skrajnosti v drugo. Po skoraj desetih letih življenja v Beogradu, kjer si je pridobil spoštovanje in ugled je prišel v Ljubljano, tu pa je kot mora prežala nanj kraljevska policija.

Čarovo brezkompromisno zagovarjanje prevratniških idej in odkrito simpatiziranje s Sovjetsko zvezo je bilo policiji trn v peti. Njegov način življenja, še bolj pa cele vrste risb in plakatov z borbeno, razredno vsebino, je policaje spodbudil, da so mu hoteli skuhati prav poniglavo maščevanje. Kot Primorca in s tem italijanskega državljanca so ga hoteli izgnati v deželo, od koder je zbežal. Kako bi se mu v Italiji godilo, kot beguncu in prepričanem levičarju, si lahko le mislimo. Le politična modrost nekega visokega beograjskega uradnika mu

je tako usodo prihranila. Vendar le za nekaj let.

Takoj po italijanski okupaciji je že bil na spisku politične policije. Ko je v kavarni brez strahu napovedoval poraz fašizma, so ga aretirali in mu brutalno zlomili roko. Poslali so ga v internacijo, kjer se je seznanil s številnimi zapori in taborišči. Po prihodu zaveznikov se je takoj opredelil za narodnoosvobodilni boj in stopil v vrste Prekmorskih brigad. V Bariju in na Visu je deloval kot organizator kulturnega življenja, kot karikaturist, slikar dekoracij in pisec parol. Skratka, prijel je za vsako delo. Že leta 1944 je pomagal v Splitu organizirati razstavo umetnikov-borcev. Tako je prišel leta 1945 v osvobodjeno Ljubljano. Nekaj časa je agilno deloval v Društvu slovenskih likovnih umetnikov, udeleževal se je razstav in poizkušal začeti normalno življenje.

Vendar so mu v tem času že začele popuščati moči, postopoma je začel nova razočaranja utapljati v alkoholu, pretrgal je vse stike z okoljem, ki ga ni moglo razumeti, strit in zagrenjen je umrl leta 1958. Ivan Čargo, ki ga poznamo predvsem kot tvorca borbenih podob, ki so poveljevale delavca in delavski razred, je bil tudi eden prvih slovenskih slikarjev, ki so brez strahu pred kritiko in okoljem upodabljali na nov način. V Rimu je sodeloval pri futurističnem gibanju, ideje konstruktivizma in kubizma,

*Ivan Čargo: Rudar, papir, rdeča kre-
da, 1938*

oplemenitenega s socialno izpovednostjo je prinesel tudi v Slovenijo. Bil je eden od ustanoviteljev revije Tank, ki je s svojimi prispevki (pisal jih je tudi Čargo) rušila nenapisana pravila in tabuje. Ko listamo

to revijo, danes se nam zdi vsa moderna avantgarda, ki nastopa v našem trenutku, bled odsev vulkanske moči in zagrizenosti, ki so jo pokazali sodelavci Tank.

Čargo je vnesel vrsto novosti tudi v slikarsko motiviko — vpeljal je delavce, arestante in stavkajoče, poleg tega pa tudi nervozen in vehementen stil risanja, brez olepšav in tehničnega igračkanja. Zato so Čargu do zadnjega očitali površnost — vendar so njegove risbe daleč od tega očitka. S takim načinom je le podčrtal izraznost in grobo vsebino, namenoma je izbral »grde« motive in ustrezen način oblikovanja. Vse to so pa poteze, ki so bile slovenski ljubezni do umirjenosti, reda in tehnične popolnosti tuje in skorajda sovražne, saj so rušile idilično predstavo o umetniku — ustvarjalcu Lepote.

Tako se nam Čargo kaže kot eden začetnikov moderne slovenske umetnosti in kot revolucionar na umetniškem in družbenem področju. Ob vsej borbenosti pa je bil izredno mehak in čuteč človek, pesnik in humanist. To ga je tudi pokopalo. Dve desetletji je prenašal krivice in udarce usode, nato je klonil. Že pričetek II. svetovne vojne je dočakal kot bolnik. Leta internacije in borbe so mu za hip vrnile vero vase — vendar prepozno. Crv razočaranja, ki je uničil že toliko ustvarjalcev ga je načel pregloboko. Svetloba je pričela ugašati. Kljub vsemu pa je do zadnjega dne risal — risbe so izgubile svojo svežino in udarnost, kljub temu pa še danes pričajo, da so nastale pod rokami človeka, ki je ustvarjal s srcem polnim optimizma in ljubezni tudi takrat ko ga je že zagrinjal mrak.

Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem

Slavko Rupel

Književnost

Ocene

Revolucionarni značaj osvobodilnega boja je jasen vsakomur in o tem ni več nobenega dvoma. Na splošno pa lahko rečemo, da je med nami zakoreninjeno prepričanje, da je slovenski človek zaradi svoje preteklosti, svoje vzgoje in svojega značaja skozi stoletja, precej daleč od revolucionarnosti. Je taka miselnost utemeljena? Je tudi zgodovinsko točna? Ko smo letos proslavljali obletnice slovenskih kmečkih uporov, je bilo to ustaljeno mnenje vsaj glede kmečkih uporov močno demantirano. Revolucionarni značaj kmečkih uporov se je razkril v jasni luči. Kako pa je bilo z revolucionarno idejo v drugih obdobjih slovenske zgodovine? Na to vprašanje nam daje odgovor zbornik razprav, ki sta ga izdala Zgodovinsko društvo Slovenije in Institut za zgodovino delavskega gibanja, založila pa Partizanska knjiga v Ljubljani.

Slovenski zgodovinarji so lani oktobra imeli v Škofji Loki svoje zborovanje, kjer so dvodnevno razpravljanje posvetili kmečkim uporom in ideji revolucionarnosti pri Slovencih. Na zborovanju je z razpravami sodelovalo več slovenskih zgodovinarjev. Te njihove razprave prinaša zdaj zbornik z naslovom **ELEMENTI REVOLUCIONARNOSTI V POLITIČNEM ŽIVLJENJU NA SLOVENSKEM**.

Ta zbornik zgodovinskih razprav, posvečenih ideji revolucionarnosti v slovenski zgodovini, vsebuje sedem razprav. Za uvodno besedo, ki prikazuje značaj zbornika, njegov pomen in ki opredeljuje okvir posameznih prispevkov, razpravlja Bogo Grafenauer o razvoju programa slovenskih kmečkih uporov od leta 1473 do leta 1573. Avtor se omejuje na razvoj samega programa, ki so ga zasledovali kmečki upori in ugotavlja, da se je program iz lokalnih upo-

rov razvil v idejo osnovanja samostojne državne tvorbe zunaj meja tedanjih držav in zunaj okvira nacionalnih ozemelj. Čeprav je za spoznavanje širšega programa kmečke osvoboditve malo virov, pa so avtorjeva razglabljanja prepričljivo jasna in dajejo značaj kmečkih uporov docela nove vidike. O elementih revolucionarnosti v politiki 19. stoletja razpravlja Vasilij Melik, ki prihaja do ugotovitev, da težko govorimo o revolucionarnosti v politiki tedanjih slovenskih voditeljev, saj so ti zagovarjali legalno in zakonito pot za uveljavljanje pravic slovenskega naroda. Na pot radikalnega boja tudi spričo neposluha velikih narodov za težnje malih narodov, ni stopil nihče od slovenskih politikov. Sele začetki delavskega gibanja v začetku osemdesetih let so v politično življenje prinesli nekaj svežega. Kako je bilo z idejo revolucionarnosti v naslednjem obdobju, v letih 1896—1918, piše v svoji razpravi Janko Pleterški. Ta poudarja zlasti ustanovitev jugoslovanske socialno demokratske stranke, ki je pomenila začetek organiziranega nastopa slovenskega delavstva. Drug element predstavlja kmečki upor v okviru klerikalne stranke, zlasti pa upor delavskega elementa v okviru iste stranke. Tudi ideja zedinjene Slovenije, revolucionarno gibanje za samodoločbo jugoslovanskih narodov v času prve svetovne vojne predstavljajo tudi elemente revolucionarnosti, ki jih avtor razprave posamično analizira in ovrednoti.

Sledeči prispevki so posvečeni naslednjemu obdobju nove slovenske zgodovine. Miro Stiplovšek poudarja sorazmeroma bogato literaturo o povojnem obdobju in revolucionarnem gibanju v njem. Poudarja različne delavske akcije in revolucionarne elemente, ki so prvemu obdobju po prvi svetovni voj-

ni dajali obeležje revolucionarnosti. Prispevek Alenke Nedog se nanaša na elemente revolucionarnosti v slovenskem političnem življenju tridesetih let. Za to obdobje je značilno povezovanje progresivnih sil in preusmerjanje revolucionarnega koncepta iz čisto razrednega v narodno-razrednega. Milica Kacin-Wohinz analizira revolucionarno gibanje v Slovenskem Primorju po prvi svetovni vojni v luči politike in taktike komunistične stranke Italije. Avtorica ugotavlja lojalnost predstavnikov meščanskih strank v prvem obdobju po vojni, ko je tudi komunistična stranka hotela konkurirati z enakimi sredstvi. Odras nezadovoljstva s politiko meščanskih prvakov predstavlja nova struja v narodnem gibanju, ki se je razvila v ilegalno-revolucionarno organizacijo zna-

no kot TIGR. Leta 1929 in 1931 pa se je spreminil koncept dela KPI do narodnostnih manjšin, ki je te poleg proletariata uvrstil med nosilce revolucije. Avtorica poudarja povezavo vseh nazorsko različnih struj v enotno protifašistično fronto neposredno pred vojno, kar je pripravilo ugodna tla za razvoj Osvobodilne fronte. V zadnji razpravi France Škerl razpravlja o revolucionarnem bistvu v razvoju našega narodno-osvobodilnega boja in revolucionarnem značaju slovenske partizanske vojske.

Že ta kratek pregled vsebine kaže značaj in pomen zbornika in v njem objavljenih razprav. Ob tem, kar smo omenili na začetku, se nam zbornik slovenskih zgodovinarjev kaže v vsej svoji pomembnosti.

Pesem je svetloba

Benjamin Gracer

PESEM JE SVETLOBA je naslov tretjega ciklusa Klinarjeve pesniške zbirke: Na mrtvi straži. (Zbirko je pred kratkim izdal kulturno umetniški klub Tone Cufar na Jesenicah.) DOKLER SI SVETLOBA, NE MOREŠ UMRETI, pravi pesnik. Nisem mogel drugače, kot da sem vzel te lepe in globoke misli za izhodišče svojega razmišljanja.

SVETLOBA — moč življenja: v semenu, v kaljenju, v rasti in zorenju... Kdo bi je ne iskal, kdo bi ne zahrepenel po njej? Tako sem jo šel tudi sam iskat v Klinarjevo sporočilo. Večkrat sem se ustavljal ob lučkah njegove poezije. Včasih so mi svetile bolj, včasih manj, saj človek ni vedno enako odprt za sprejemanje resnične pesniške iskre, brez katere v umetnosti ni moč presojati in še manj soditi. Mislim, da vsaka resnična umetnina vrže v našo dušo čudežno iskro za še bolj čudežen ogenj, ki vzdrami misli, pomiri srce in nas razsvetli prav v srčiko naše biti. Hočem biti pravičen, še toliko bolj, ker gre za partizansko poezijo. V tem brezglavem svetu, polnem intrig in manipuliranja s človekom, obstoji velika nevarnost, da izgubimo še poslednje kriterije za etično in estetsko presojanje umetnin. Vsaka umetnina po mojem mnenju spada v zakladnico naroda in je kaplja v izviru njegove duhovne moči in rasti. Partizanska umetnost, še posebno pa pesem, je in bo ostala last naroda, dokler bo živel, saj je nastala iz njegovega trpljenja, muk in krvi. Že po svoji preprostosti, človeški toplini in ritmu je ljudska. Taka, kakršna je, je nedotakljiva in vsako »tacanje« —

spreminjanje vsebine, melodije, ritma (žal tudi s strani ustvarjalcev), je neopustljivo. Zdi se mi, da ima prav srbski pesnik Branko Miljković, ko pravi nekako takole: da vsaka pesem, ki je ustvarjena, postane organizem zase in noče imeti nič več skupnega z osebo, ki jo je ustvarila, saj je le tako lahko last vseh in nobenega. Tako se tudi partizanska pesem ne zmeni za tiste, ki jo poveljujejo do neba in ne za tiste, ki bi jo radi izničili. Vse današnje špekulacije okrog nje, so dokaz hude duhovne revščine, potrošniške pameti in brezobzirnih računov brez krčmarja. Resnična umetnina se ne da prostituirati. Lahko pa se v imenu nje, tako kot se lahko v imenu vsega, počne marsikaj z ustvarjalcem, posebno, če predolgo živi. (Slovenska zgodovina nam je ohranila dovolj dokazov.)

Ne vem, koliko let nisem slišal ene Klinarjeve pesmi na ljubljanskem ali jeseniškem radiu, tudi ob spominskih dnevih ne! Več kot dvajset let nisem vedel za Ano Galetovo, čeprav sem nekajkrat gledal njeno sliko pri sv. Urhu. Ampak zakaj? Mar zato, ker mrtvi ne morejo uporabljati komolcev? Saj Ana jih tudi živa ne bi! Ali pa zato, ker je včasih pomolila k svojemu bogu? (Ne k »uradno slovenskemu«, ki jo je zverinsko umoril!)

Nekaj zatohlega in zadušljivega je že dolgo v slovenski kulturi kot da nobene strpnosti, poštenosti, resnicoljubnosti in človeškega dostojanstva ni več med nami.

S temi mislimi in občutki jeze, žalosti in nemoči listam po že nekajkrat prebrani pesniški zbirki, ki je žal preobsežna in pre-

natrpana. Ob mnogih pesmih se spet in spet ustavljam, ker so resnična svetloba. (Mrtvi bataljon, Rožni venec, Žalostna pastoral, Nagrobnica za Silvo, Mrtva vas, Danes, Mojca itd.) V njih začutiš utrip nekega časa, skoraj otroško naivno hrepenenje po svobodi, ljubezni in sreči. V pokrajino zime je uklet človek: lačen, prezebel in izmučen, a poln sanj o pomladi. Gospodarica vsega in nad vsemi pa je smrt, ki v neštetih oblikah in na različne načine izničuje življenje. Zanimivo je, kaj vse pri Klinarju ne počenja smrt: strelja, besni, nas lovi, kosi, odpira črna usta, se zajeda, preti, hoče zdrobiti, se reži, piše vrstice, nas davi v zankah, zalezuje, se greje ob ognju, je sama obsojena na smrt, snema črno ruto, ima troje obrazov, se naveliča lova, se utruja, sede k ognjišču itd. Kako neverjetno mističen in grozen je simbol — smrt za človekov konec, a pesnik ga počloveči, da mu dinamiko — življenje.

Potem nenadoma zaidem v temo, kot da bi zmanjkalo elektrike, in že primerjam lepo prispodobo s prazno, nenaelektreno:

*In sonce v zlatem čolnu
je odrinilo od brega
in zaplulo na nebo
kakor samotni ribič*

(Jutro, str. 74)

*Postelja, kjer si ljubil in počival
v ženinem objemu,
postelja, kjer ti je žena
porajala otroke,
ni več tvoja.*

(Julijske elegije, str. 14)

Še in še delam take primerjave in ne morem razumeti, zakaj je pesnik uvrstil v svojo zbirko tudi take pesmi kot so npr. Julijske elegije, Plamen me poslušaj, Pomladni psalm, Ne joči, Črke najine ljubezni itd. Nekako čudno tuje sestre so drugim, tako po verzu kot po ritmu in prispodobah. Naj spet napravim majhno primerjavo:

*Sredi porušenih hiš,
okna votline v nebo.
Vetra tegobni piš,
vzdih nad mrtvo vasjo.*

(Mrtva vas, str. 146)

*Bil si kmet,
pa so ti rekli:
Dom, ki je tvoj,
ni tvoj.
Polja, ki so tvoja,
niso tvoja.*

(Julijske elegije, str. 19)

Nekaj podobnega lahko opazimo tudi v ljubezenski poeziji:

*Pojoč o pomladi
sem se ti bližal
kakor polju orač*

(Pomladni psalm, str. 64)

*Bilo je, dragi, težko.
Zdaj je dobro vse.
Zemlje pomladni sok
skozi srce mi vre.*

(Nagrobnica za Silvo, str. 153)

Tu se seveda postavljajo vprašanja, kolikokrat v življenju pesnik spremeni svoj verz in kdaj: Ali se to zgodi v enem obdobju njegovega življenja, ali ima v vsakem obdobju svojega, ali pa ga sploh ne spreminja? Pri pesniku, ki je toliko let stal ob strani, je to skoraj nemogoče ugotoviti. Toda vprašanja ostanejo in tisti, ki bodo jutri iskali odgovore nanje, lahko pesnika zelo krivično sodijo, če si ni sodil sam!

Naj bo že kakorkoli, Klinar ima med partizanskimi pesniki svoje vidno mesto, saj je zapisal nekaj resnično tenko občutenih in bogato obarvanih pesniških prebliskov, ki bodo ostali svetloba in ne bodo samo dokument o nekem času.

Milan Kumar: Kovane mreže

Dr. Ivan Sedej

Knjiga o kovanih okenskih mrežah na kmečkih hišah je v bistvu fotografska monografija, zbirka podob o značilnih kovaških izdelkih, ki jih je s pomočjo fotografskega objektiv podoživel in oživel mojster Milan Kumar. Sad dolgoletnega dela in zbiranja ter poglobljanja v likovno strukturo, teh

sicer skromnih izdelkov ljudske umetnosti, uvaja spremna študija Janeza Mesesnela. Avtor tekstovnega dela (ki je preveden v nemščino, italijanščino, angleščino, francoščino, ruščino in srbohrvaški jezik) je podal lepo napisan resume o dosedanjem znanju o kovanih okenskih mrežah, nakazal je temelj-

ne funkcionalne in likovne probleme mrež kot produktov ljudske obrti in umetnosti in opozoril na fotografov delež pri interpretaciji teh umetnin. Tako je strokovnjaka in laika uvedel v svet, ki je z vso intenzivnostjo pritegnil Kumarja.

Milan Kumar je različne oblike kovanih mrež, od najpreprostejših začetkov, od oblik, ki jih lahko vpnemo v renesančno likovno izročilo, do odmevov klasicizma, doživel kot oblikovalec. Zavestno se je odločil, da jih dvigne na višji izpovedni nivo — zato se je tudi odrekel čisti faktografiji ali klasičnim fotografskim interpretacijam. Zanimalo ga je predvsem bistvo teh likov (Kumar jih namreč pojmuje kot čiste like) in njihova oblikovna dimenzija, karakterističen sestav črt in ploskev. Saj moramo ugotoviti, da je sestavni del likovnega učinkovanja kovane mreže tudi temno ali svetlo ozadje.

Mreža se nam kaže navadno v dveh pogledih, obakrat pa zreducirana na sestav ostro omejenih črt. Najprej gre za pogled na mrežo kot na sestavino fasade — večinoma belo pobarvano železo se tu odraža na črnem ozadju (temno okno) kot negativ. Pri pogledu iz prostora v naravo pa je učinek drugačen, mreža se pojavlja kot splet črnih likov na svetlem ozadju (pozitiv). V to shematizirano likovno strukturo pa je Kumar vnesel še karakteristični detajl, podobo in interpretacijo materiala — železa, ki pa ga je spet predstavil v tehniki »fotografike«. S kontrastiranjem je dosegel slikovito učinkovanje ostro osvetljenih belih ploskev na črni podlagi. Hkrati pa je razrahljal ostro črto tako, da takoj vidimo, da gre za ročno kovane izdelke z majhnimi nepravilnostmi, s sledovi kovanja in z mehko učinkujočimi oblinami.

V teh okvirih so izredno zanimivi poizkusi v dveh barvah — črni, rjavi ter beli (podlaga). Tu v nasprotju s črtnim sestavom črno-belih podob dosega izrazite plastične učinke in opredeljuje okensko mrežo tudi kot faktor oblikovanja prostora. Mojster nam je pričaral mrežo kot nekaj filter, kjer se prelivata zunanji svet in svet temnih sob. Mreža (ali njen detajl) pa je posrednik med obema prostoroma in hkrati meja svetlobe in sence.

Ob likovni problematiki podob, ki imajo na nek način vrednost grafičnih umetnin (sploh ni pomembno za kakšno tehniko gre) ne smemo zanemariti dokumentarične vrednosti knjige in vsake podobe posebej. Kovanih okenskih mrež je namreč vedno manj, vedno manj je tudi možnosti, da bi statistično zajeli vse ohranjeno gradivo. Zato je Kumarjeva knjiga dragocen prispevek slovenski etnologiji, kot neke vrste katalog oblik, ki jih v Sloveniji še srečujemo. Iz tega vidika je gradivo pomanjkljivo le v toliko, ker ni za vsak primer posebej navedena točna lokacija — oznaka Gorenjska, Notranjska ali Primorska je preveč okvirna. Tudi strokovnjaku, ki bo morda v kratkem izdelal podobno kronološko tipologijo bi bile tako opremljene podobe v večjo pomoč in prid.

Seveda se zavedamo, da mojster Milan Kumar takih, »znanstvenih« pretenzij ni imel. Podobno kot pred nekaj leti, ko je odkril fantastične oblike piranskih in koprskih dimnikov, ga je tudi tu pritegnilo predvsem bogastvo likov in ekonomija izraza — zato je tudi podal svojo, likovno interpretacijo pojava. Klasifikacija in identifikacija pa je najbrž naloga strokovnjakov.

Prežihov Voranc: Deveta knjiga zbranega dela

Slavko Rupel

Državna založba Slovenije že od leta 1946 izdaja posebno knjižno zbirko, ki vsa leta predstavlja ospredje njenega založniškega programa. Gre za zbirko zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev, v kateri naj bi v znanstveno urejenih in s kritičnimi opombami opremljenih izdajah izšla zbrana dela pomembnejših slovenskih pesnikov in pisateljev. Ta edinstvena zbirka, ki je doslej največji podvig v zgodovini slovenskega knjižnega izdajateljstva, je dosegla že 107 zvezkov. Vendar o tej izdaji in posameznih edicijah ne bi govorili na tem mestu, čeprav bi zaradi posebne kulturnega pomena ta izdaja to vsekakor zaslužila. Omejiti se ho-

čemo le na poročili o zadnji knjigi te zbirke, o deveti knjigi zbranega dela Prežihovega Voranca, knjigi, ki bo skupaj z deseto knjigo zbranega dela (ta izide v kratkem) predstavljala zaključek te izdaje, s katero je založba počastila osemdeseto obletnico rojstva prezgodaj umrlega pisatelja.

Deveta in predzadnja knjiga zbranega dela Prežihovega Voranca, ki skupaj z zadnjo knjigo predstavlja zaokroženo vsebinsko celoto, pa je pomembna še posebno zaradi tega, ker obe prinašata pisateljeve reportažne spise, spominke zapise, publicistične prispevke, članke in razno časnikarsko bero, torej dela, ki ne sodijo med ve-

like stvaritve, so pa tako ali drugače pomembna za spoznavanje in razumevanje Prežihovega VORANCA kot pisatelja, revolucionarja in kot človeka. Pri tem je urednik izdaje Drago Druškovič uvrstil v sedaj izišlo deveto knjigo tiste spise, ki jih v glavnem že poznamo. To je gradivo, ki ga je pisatelj neposredno po osvoboditvi objavil v dveh znanih knjigah z naslovom *Od Kotelj do Belih vod* in *Borba na tujih tleh*, ki sta izšli leta 1945 in 1946. Tema knjigama pa je urednik izdaje dodal še razne reportaže in spominske zapise, večinoma take, ki jih je pisatelj v zadnjem obdobju svojega življenja objavil v raznih revijah in časnikih. Gre torej za dela, ki nimajo take umetniške moči kot znani veliki romani in novele, ki sodijo v sam vrh Prežihovega pisanja. Na drugi strani pa gre vendar za spise, ki so nastali ob pisateljevih popotovanjih po Evropi in ob njegovem revolucionarnem delu in ki pomenijo zato na eni strani pisa-

teljev odziv na srečanja s tujim svetom, ali pa so odsev pisateljevega revolucionarnega delovanja med delavstvom Evrope. Pri tem je zanimivo, da je pisatelj prav Koroški posvetil še nekaj s posebno ljubeznijo napisanih sestavkov in v njih izrazil svoja bridka čustva in spoznanja. Zanimivi so seveda tudi drugi spisi, ob katerih je urednik odkril novo podobo Prežiha, svetovnega popotnika in pobornika za delavske pravice.

Seveda ima knjiga kot kritično znanstvena edicija tudi opombe, ki se ne tičejo toliko tekstov kot pa nastanka teh črtic in spominskih zapisov. Pomembne so, ker v njih urednik daje izčrpno osvetlitev Prežihovega revolucionarnega dela in potovanj po svetu, ki so bila s tem v zvezi. Zajeten cikel potopisnih in reportažnih sestavkov, spominskih zapisov in člankov prihaja torej pred slovenske bralce v novi obliki. In to v času, ko smo se skromno spomnili osemdesetletnice pisateljevega rojstva.

Prejeli smo v oceno

Ernest HEMINGWAY: *Otočje v zalivskem toku*. Levstikov hram. Prevedel Srečko Balent. Opremil Ivan Fidler, tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1973.

Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem. Izdaja Zgodovinsko društvo Slovenije in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Tehnično uredil Jože Čertalič, zunanja oprema Metka Krašovec. Posvečeno petstoletnici začetka kmečkih uporov na Slovenskem in tridesetletnici Zbora odposlancev slovenskega naroda. Založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1973.

Vladimir KAVČIČ: *Zapisnik*. Opremil Matjaž Vidic. Založila založba Obzorja. Maribor 1973.

Metod MIKUŽ: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. III. knjiga. Opremila ing. arh. Majda Dobravec. Založila Cankarjeva založba. V Ljubljani 1973.

Metod MIKUŽ: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. IV. knjiga. Opremila ing. arh. Majda Dobravec. Založila Cankarjeva založba. V Ljubljani 1973.

Metod MIKUŽ: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. V. knjiga. Opremila ing. arh. Majda Dobravec. Založila Cankarjeva založba. V Ljubljani 1973.

Harriet BEECHER-STOWE: *Koča strica Toma*. Zbirka Zlata knjiga. Prevedla Olga Grahor. Priredila Kristina Brenkova. Ilustriral Nikolaj Omersa. Spremnno besedo

napisala Iztok Ilich in Marijan Tršar. Opremil Julijan Miklavčič. Tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1973.

Eric KNIGHT: *Lassie se vrača*. Prevedel Avgust Petrišič. Zbirka Zlata knjiga. Ilustriral Štefan Planinc. Spremnno besedo napisala Avgust Petrišič in Zoran Kržišnik. Opremil Julijan Miklavčič. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1973.

Astrid LINDGREN: *Pika Nogavička*. Zbirka Zlata knjiga. Prevedla Kristina Brenkova. Ilustrirala Marlenka Stupica. Spremnno besedo napisala Kristina Brenkova in Marijan Tršar. Opremil Julijan Miklavčič. Tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1973.

Anton INGOLIČ: *Gimnazijka*. Zbirka Zlata knjiga. Ilustrirala Melita Vovk-Stihova. Spremnno besedo napisala Vera Golob. Opremil Julijan Miklavčič. Tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1973.

Carlo COLLODI: *Ostržek*. Zbirka Zlata knjiga. Prevedel Albert Širok. Ilustrirala Marlenka Stupica. Spremnno besedo napisal Albert Širok. Opremil Julijan Miklavčič. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1973.

Anton OŽBOLT: *Serčerjeva bojna pot*. Opremil Ivan Seljak-Copič. Založil in izdal zavod Borec. Ljubljana 1973.

